

Cultuur- en bouwhistorische
waardenstelling

Heilige Familiekerk te Rotterdam

CRIMSON, februari 2017

**Cultuur- en bouwhistorische
waardenstelling**

Heilige Familiekerk te Rotterdam

Inhoud

05	Inleiding
14	Stedenbouwkundige context
32	Architectonische- en cultuurhistorische analyse
96	Bouwtechnische beschrijving
124	Bouwkundige wijzigingen
132	Oeuvre omschrijvingen: Jac. Van Gils, J.Th. T. Cuypers en P.J.J.M. Cuypers jr.
150	Waardenstelling
166	Aanbevelingen
172	Bronnen
177	Bijlage: Preadvies 19 december 2016

Inleiding

Impact Vastgoed BV heeft Crimson Architectural Historians gevraagd een bouw- en cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren naar de voormalige rooms-katholieke Heilige Familiekerk te Rotterdam. Aanleiding voor deze vraag is de voorgenomen herbestemming van de oorspronkelijke kerk en pastoriewoning tot medisch kinderdagverblijf naar een ontwerp van Putter Partners Architecten.

Het onderzoek dat Crimson heeft uitgevoerd bestond uit twee onderdelen.

1. Het eerste onderdeel behelsde een preadvies op hoofdlijnen waarin een eerste aanzet en ideeën voor de uiteindelijke waardenstellingen beknopt werden uiteengezet. Het preadvies vormde een bijlage bij de aanvraag voor een omgevingsvergunning die medio december 2016 werd ingediend bij de dienst Bouw- en Woningtoezicht van gemeente Rotterdam.
2. Direct aansluitend op het preadvies volgde een uitgebreid cultuur- en bouwhistorisch waardenstellend onderzoek, waarvan het eindresultaat voor u ligt. Dit rapport heeft het doel de architectonische, stedenbouwkundige, cultuurhistorische en mogelijk andere waarden van Heilige Familiekerk bloot te leggen en op basis van een uitvoerige analyse inzichtelijk te maken waar de ruimtelijke mogelijkheden liggen met betrekking tot eventuele toekomstige modernisering in, om en aan het gebouw. Met andere woorden, het resultaat van dit onderzoek zal een toetsingskader vormen voor de toekomstige ontwikkeling van het gemeentelijk monument.

Het rapport is als volgt opgezet:

1. Stedenbouwkundige context

In het eerste deel van de rapportage wordt ingezoomd op het stedelijke ontwikkelingsproces van het noordoostelijke stadsdeel van Rotterdam en de positie die het kerkgebouw hierin innam en neemt.

2. Architectonische- en cultuurhistorische analyse

In het tweede deel volgt een diepgaande analyse van de architectuur van zowel de kerk als de pastoriewoning, waarbij deze in een algemene architectuur- en cultuurhistorische context worden geplaatst. De ontwerpgeschiedenis van het kerkgebouw wordt eveneens uitgebreid omschreven.

3. Bouwtechnische beschrijving

In het derde deel volgt een bouwtechnische beschrijving van de kerk en pastorie waarin hoofdzakelijk wordt gefocust op de constructie en wijze van uitvoering.

4. Bouwkundige wijzigingen

In het vierde deel wordt de bouwgeschiedenis van het kerkgebouw op beknopte wijze in kaart gebracht en omschreven welke bouwkundige wijzigingen (op het niveau van gebouwdelen) zich hebben voorgedaan in, om en aan het gebouw sinds de bouw ervan en wat het effect hiervan is geweest op het object.

5. Oeuvre omschrijvingen Jac. Van Gils, J.Th. T. Cuypers en P.J.J.M. Cuypers jr.

Het vijfde deel van het onderzoek bevat een omschrijving van het (gezamenlijk) oeuvre van de architecten Joseph en Pierre Cuypers jr. en dat van Jacques van Gils die het eerste ontwerp voor de kerk maakte waarop de Cuypers hun ontwerp baseerden.

6. Waardstelling

In het zesde deel volgt de waardering van het object. Basis voor de waardering vormen de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (april 2009) opgesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De waarderingstekst is aangevuld met plattegronden, eveneens conform de genoemde richtlijnen van de RCE.

7. Aanbevelingen

Tenslotte monden het onderzoek, de analyse en waardering van het gebouw uit in een reeks aanbevelingen in hoofdlijnen over hoe in de toekomst om te gaan met de eventuele bouwkundige wijzigingen in, aan en om het gebouw. De aanbevelingen zijn algemeen van aard maar zijn op verzoek van de opdrachtgever bij enkele onderdelen gedetailleerder uitgewerkt.

Crimson Architectural Historians, 29 januari 2017

Bergselaan

Voorburgstraat

Insulindestraat

Nootdorpstraat

Veurstraat

Voorburgstraat

Hoppleinlijn

Bergsingel

Bergweg

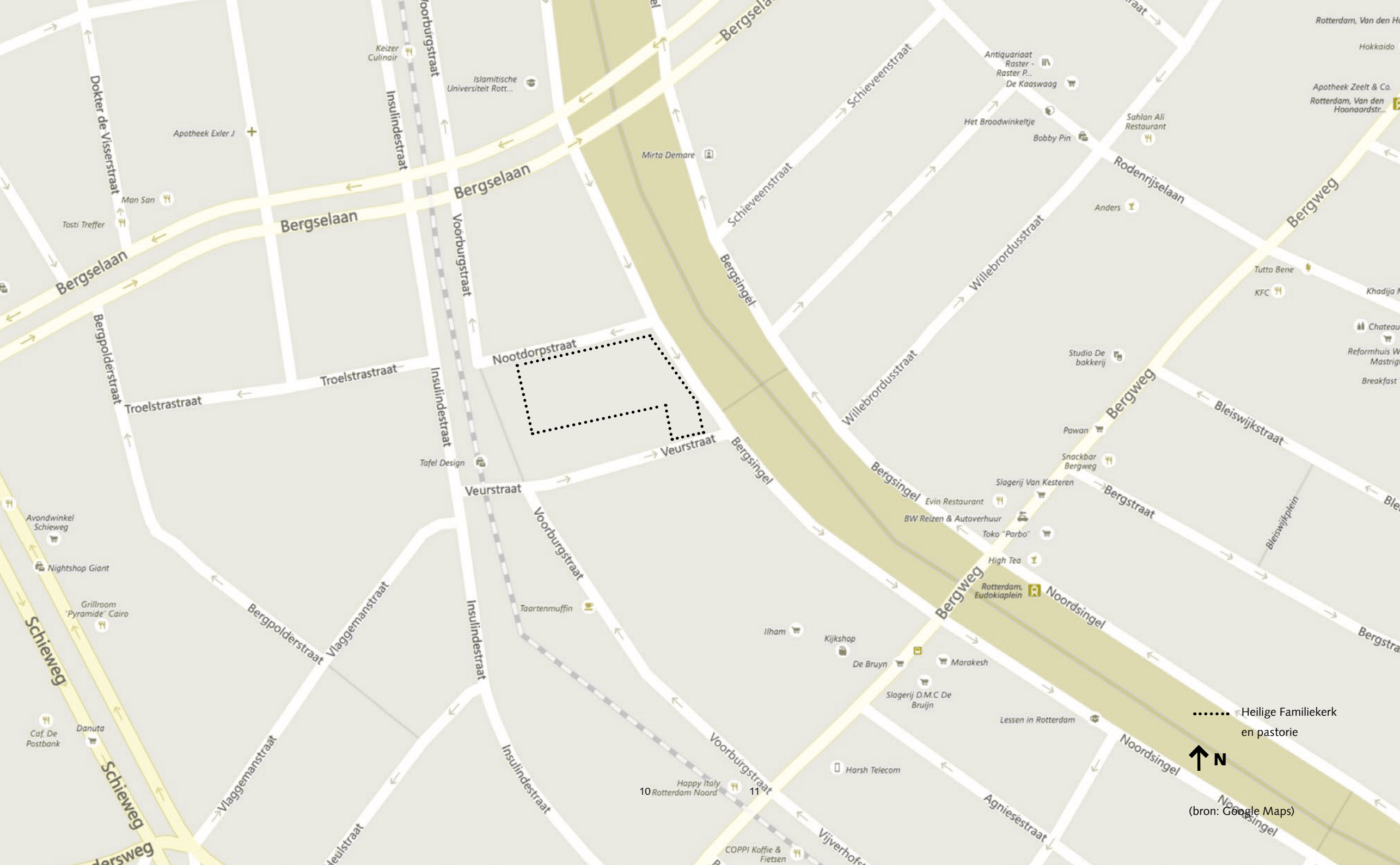
richting Almelo

..... Heilige Familiekerk en pastorie

(bron: Bing Map)

100 m

..... Heilige Familiekerk
en pastorie

(bron: Google Maps)

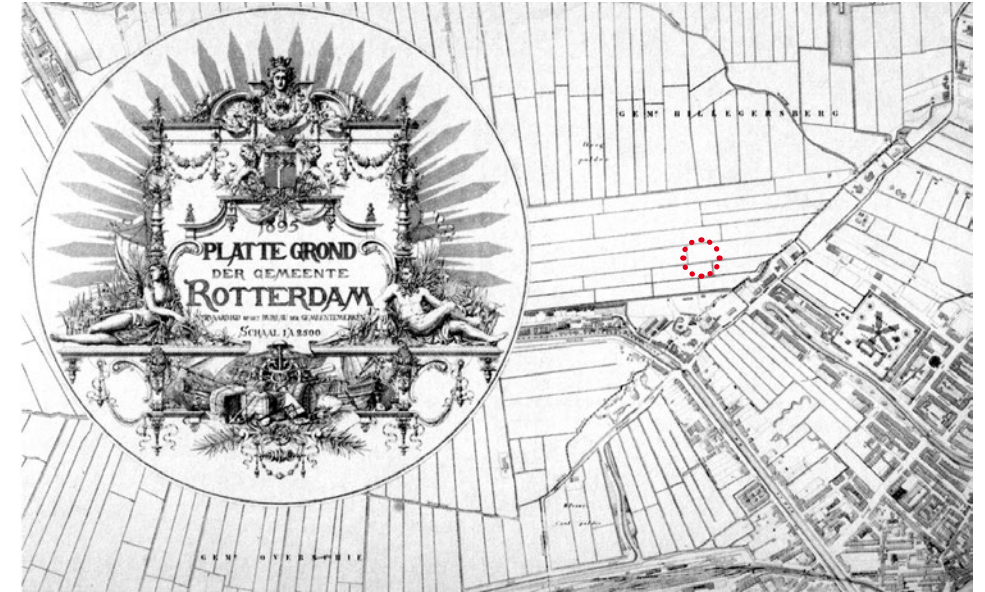

Stedenbouw- kundige context

Verstedelijking van Rotterdam noord

De rooms-katholieke Heilige Familiekerk werd in 1925-1927 gebouwd in de voormalige Oostblommersdijkse polder, ten noorden van de stad Rotterdam. Dit gebied dat ten noorden van de stadsdriehoek tussen de Schie (Schiekade) en de Rotte is gelegen, werd vanaf 1870 stukje bij beetje volgebouwd voor de snelgroeiende bevolking die naar de stad trok, onder andere vanwege de landbouwcrisis van 1880 en door het werk dat de uitdijende Rotterdamse haven bood. De polder was nog grotendeels landelijk gebied op lintbebouwing langs de Rotte, de Schie, en langs de Bergweg die Rotterdam met Hillegersberg verbond na. Vooral aan de waterwegen waren veel tuinen, buitens van welgestelden, molens, fabrieken, blekerijen, houtzagerijen en dergelijke te vinden en aan de stadsgrens, aan de vest en langs de Rotte, was in de loop der eeuwen een gebiedje ontstaan waar bedrijvigheid zich mengde met arbeiderswoningen. Het gebied ten zuiden van de Bergweg betrof Rotterdams grondgebied en werd als eerste verstedelijkt. Het gebied ten noorden van de Bergweg, Bergpolder, was tot 1904 grondgebied van Hillegersberg toen het werd ingelijfd ten behoeve van het eerste uitbreidingsplan van 1903 door G.J. de Jongh, directeur Gemeentewerken. Aan de andere kant van de Schie was de Westblommersdijkse polder, Overschies gebied, bij dezelfde operatie in 1903 bij Rotterdam getrokken.

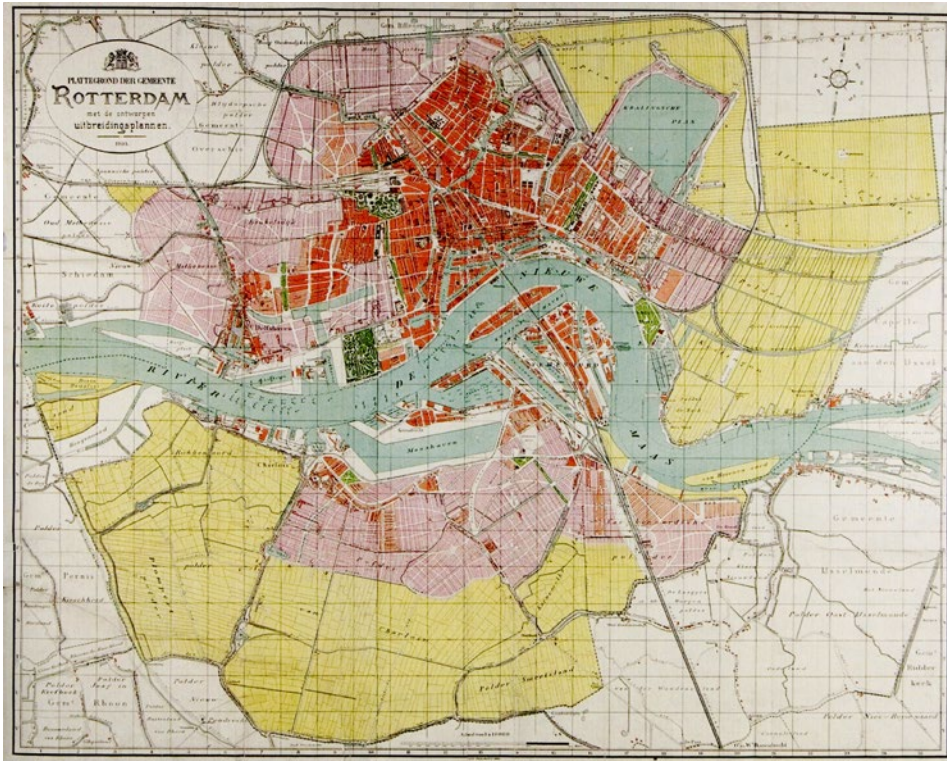
Het Waterproject van W.N. Rose dat vanaf 1854 was gerealiseerd om de waterhuishouding van de stad te verbeteren en tegelijk de stad te verfraaien had in de inmiddels verstedelijkende Oostblommersdijkse polder, de Noordsingel opgeleverd die van het Noordplein naar de Bergweg loopt. De singels van Rose

1895 (in rood gemarkeerd de lokatie van de Heilige Familiekerk)

waren bedoeld om het vuile en ongezonde rioolwater uit de stad te kunnen spoelen en tegelijk met een parkachtig inrichting (ontworpen door J.D. Zocher jr. en L.P. Zocher) een wandelroute door de stad te creëren die de nodige verse lucht in de stenige stad zou brengen. Het Waterproject kan gezien worden als het eerste ontwerp op de schaal van de stad als geheel en is een van rijkswege beschermd stadsgezicht. De ontwikkeling van het Oude Noorden geschiedde eerst aan de oostkant van de Noordsingel waar particuliere bouwbedrijven straten neerlegden op basis van het polderpatroon (waarbij de straten op de sloten werden geprojecteerd) en volbouwden met etagewoningen voor arbeiders en langs de pleinen en singels of lanen met duurdere huizen voor de middenstand en goeude burgerij. Ten westen van de Noordsingel bleef het gebied onbebouwd tot duidelijk werd hoe de verhoogde spoorlijn naar Scheveningen, de Hofpleinlijn, precies geprojecteerd zou gaan worden.¹ Pas vanaf de jaren tachtig en negentig van de 19e eeuw werd dit gebied ontwikkeld. Het luchtspoor waarvoor aan de Zuid-Hollandsche Electriche Spoorweg Maatschappij in 1899 een concessie wordt verleend werd in 1909 officieel geopend. Het in gewapend beton

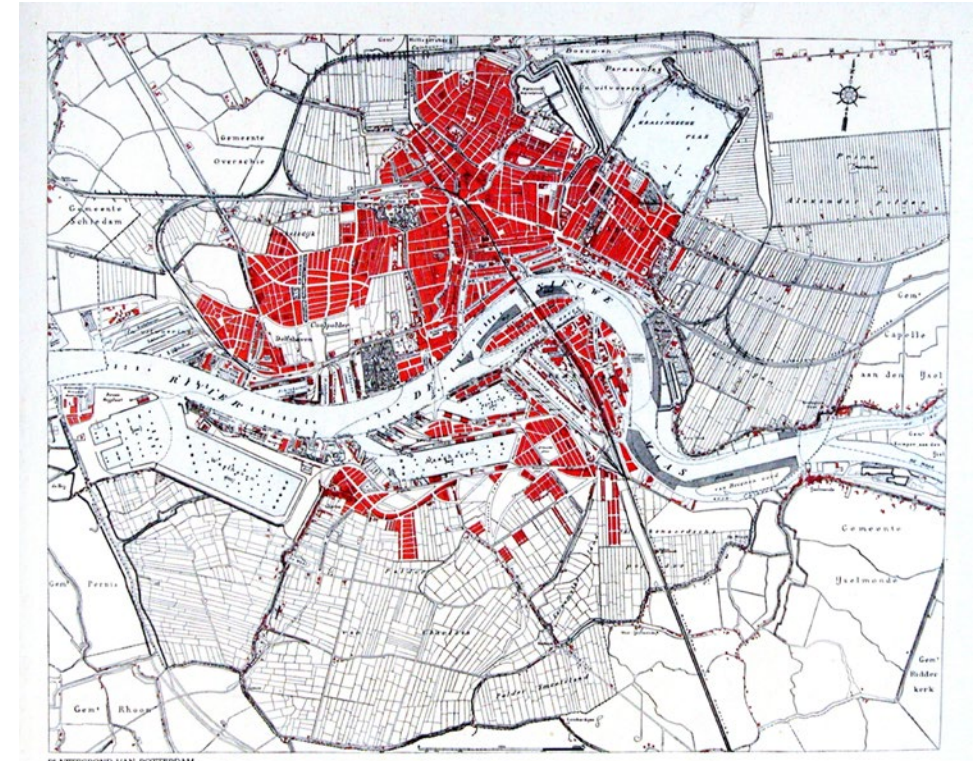
1) E. van Es, **19e-eeuwse wijken in Noord – Cultuurhistorische Verkenning**, in opdracht van deelgemeente Noord, Rotterdam augustus 20013, p. 33.

Algemeen Uitbreidingsplan van 1903 waarin de particuliere bouwplannen zijn opgenomen. De Bergweg vormt hier nog de noordelijke grens van de stad

opgetrokken viaduct van 1,9 km lang werd gebouwd om de hogere klassen in de stad te houden (deze werden steeds meer naar Den Haag getrokken) door hen de mogelijkheid te bieden te forenzen met Nederlands eerste elektrische treinverbinding. Een groot deel van de 189 bogen waaruit het viaduct bestaat waren oorspronkelijk bedoeld om bedrijfsruimten te huisvesten en functioneren ook vandaag nog zo. Het enorme object, dat als rijksmonument beschermd wordt, heeft dus al voor het gerealiseerd werd een bepalende stempel gedrukt op de wijken waar hij doorheen loopt. Het terrein waar de Heilige Familiekerk op werd gebouwd ligt zo in een verhoudingsgewijs smalle strook tussen twee grootschalige structuren; de Hofpleinlijn enerzijds en het Waterproject anderzijds en wordt door deze bijzondere situatie getekend.

Vanaf 1901 toen de Woningwet werd ingevoerd en gemeenten werden verplicht een uitbreidingsplan op te stellen ging men de stad meer integraal te benaderen. Hoewel het eerste uitbreidingsplan van Rotterdam (1903) een verzameling van

Kaart van Rotterdam in 1910. Te zien is dat Bergpolder bijna geheel volgebouwd is op de strook tussen de Hofbogen en Bergsingel en de noordelijke rand aan de Ceintuurbaan na

alle particuliere plannen in de stad was waaroverheen De Jongh een netwerk van ontsluitingswegen, spoor- en waterwegen had geprojecteerd, voorzag het plan ook in groenvoorziening in de vorm van parken, plantsoenen en singels die hij broodnodig achtte voor de gezondheid en leefbaarheid van de stad. Zo breidde de Jongh het Waterproject van Rose uit en verlengde de Noordsingel met de Bergsingel zodat deze tot aan het Noorderkanaal zou lopen (eerste plannen 1892, realisatie 1938) en waar in 1930 de Gordelweg zou worden aangelegd. Aanvullend op het Waterproject realiseerde De Jongh het gesloten rioolstelsel en het waterleidingstelsel met gezuiverd drinkwater zodat de hygiëne in de stad eindelijk degelijk werd aangepakt en het sterftcijfer bijna gehalveerd werd.² Ook bij de Bergsingel, die in 1910 gereedkwam, werd eerst de oostzijde bebouwd (tussen 1915 en 1917) maar bleef de reststrook tussen de singel en het luchtspoor

2) L. de Klerk, P. van de Laar, H. Moscoviter, G.J. de Jongh. Havenbouwer en stadsontwikkelaar in Rotterdam, Uitgeverij Thoth, Bussum 2008, p. 52.

Eudokiaziekenhuis aan de Bergweg in 1905

Bergsingel rond 1920 met de Bergsingelkerk

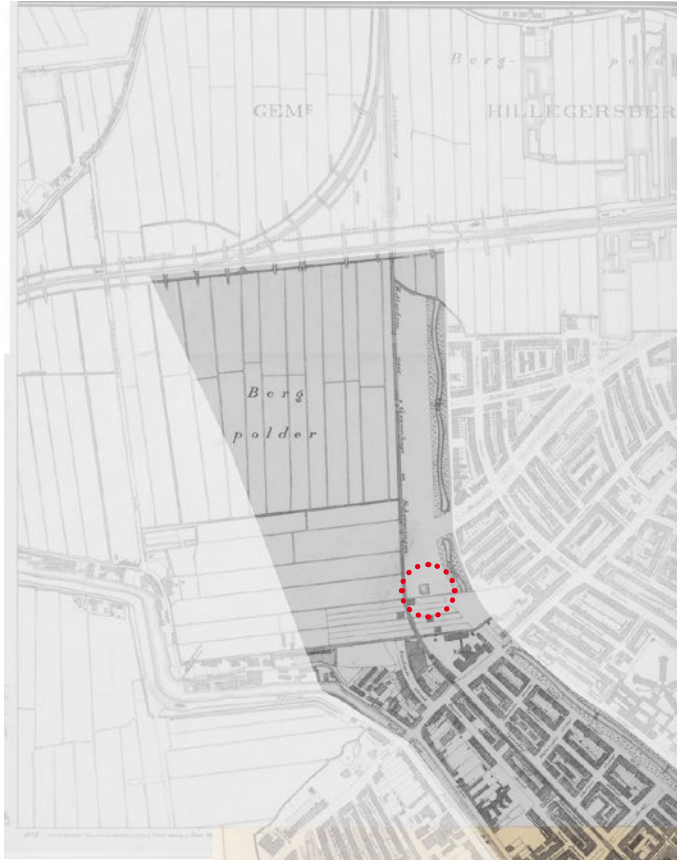

Uitbreiding van het Eudokiaziekenhuis uit 1930 aan de Bergsingel

nog een tijdje leeg. Bovendien zou het tot 1922 duren tot de verbinding tussen de Noord- en Bergsingel tot stand kwam. Een particuliere exploitant die een stuk grond met een paar villa's bezat aan de Bergweg werkte niet mee en moest eerst onteigend worden.³ Aan de Bergweg was naast het luchtspoor in 1890 al wel het Eudokia ziekenhuis gebouwd (gesloopt in 1991 en vervangen door een winkelpassage en woningen), het eerste ziekenhuis van gereformeerde signatuur in Nederland. De rest van de strook was in eigendom van bouwbedrijf Insulinde die verschillende bouwprojecten ontwikkelde in het Oude Noorden, Bergpolder en elders. Een reden voor de slechts trage ontwikkeling van de westelijke strook van de Bergsingel was dat er begin 20e eeuw een crisis was in de woningbouw door hoge grondprijzen en een toename van de investeringsrisico's.⁴ Insulinde verkocht een stuk grond ten noorden van het Eudokia ziekenhuis aan het Bisdom Rotterdam die in reactie op de bevolkingsgroei en de uitbreiding van de stad in het noorden een nieuwe parochie had opgericht om de uitdijende kudde te kunnen

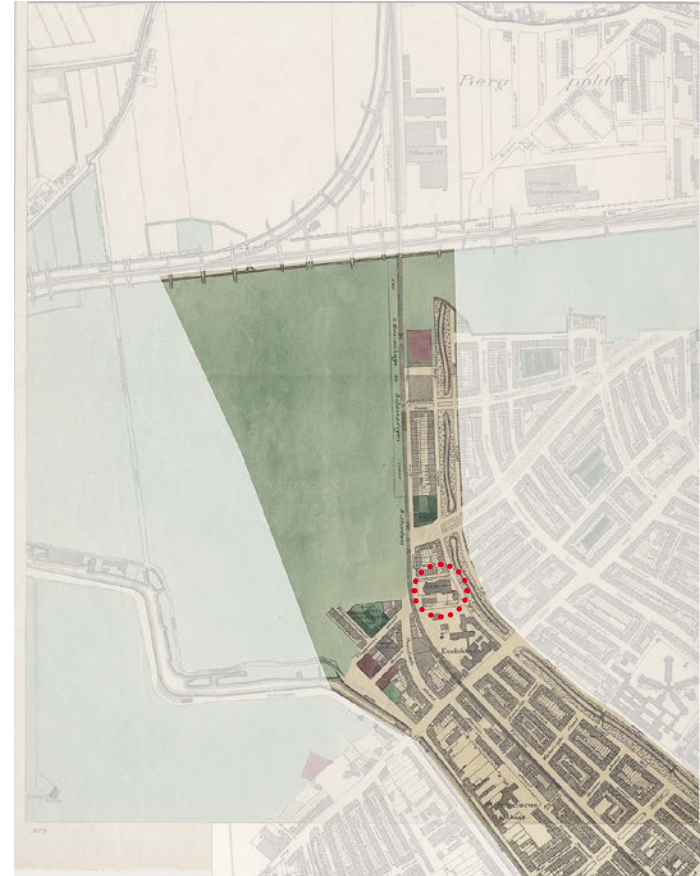
3) F. Hooimeijer, M. Kamphuis, **Het Waterproject. Een negentiende-eeuwse wandeling door Rotterdam**, Uitgeverij 010, Rotterdam 2001, p. 135.

4) P. van de Laar, **Stad van format. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw**, Waanders Uitgeverij, Zwolle 2000, p. 271.

Het gebied in 1915, de strook tussen Bergsingel en Hofpleinlijn is nog leeg op het Eudokiaziekenhuis na (in rood gemarkeerd de lokatie van de Heilige Familiekerk)

20

Het gebied in 1930, de strook is volgebouwd (in rood gemarkeerd de lokatie van de Heilige Familiekerk)

21

Het gebied in 1933
(in rood gemarkeerd de lokatie van de Heilige Familiekerk)

Het gebied in 1939
(in rood gemarkeerd de lokatie van de Heilige Familiekerk)

Aan het einde van de Bergsingel de net opgeleverde Christelijke Ambachtsschool in 1930

Bergselaan met Bergsingelkerk en geheel links de HBS, 1935

Bergsingel in 1930 met links de Heilige Familiekerk

bedienen. In 1914 werd eerst een houten noodkerk op het terrein gebouwd om snel de gelovigen op te kunnen vangen. De pastorie werd in een nabijgelegen huurwoning ondergebracht. Aan de overkant van de Bergsingel werd tegelijkertijd de gereformeerde Bergsingelkerk gebouwd naar ontwerp van Tjeerd Kuipers (gemeentelijk monument). Beide kerken werden in 1915 in gebruik genomen. De volgende stap voor het nieuwe kerkgebouw, dat aan de Heilige Familiekerk gewijd zou worden, was de bouw van de pastorie op de zuidoostelijke hoek van het terrein in 1922, hierna was het door de Eerste Wereldoorlog een tijd stil wat de bouwactiviteiten betreft. In 1920 was het plan voor de kerk weer opgepakt door het bisdom maar de architect die het ontwerp voor de kerk in 1914 maakte, Jacques van Gils, overleed in 1919 en men moest daarom op zoek naar een nieuwe architect. Men nam vader Joseph en zoon Pierre Cuypers in de arm die de kerk in twee fasen bouwden, waarna deze in 1927 werd opgeleverd. Ook de rest van de strook ten westen van de Bergsingel wordt vanaf 1920 ontwikkeld. Er worden vooral woningen gebouwd (alkoofwoningen in vier lagen) in contemporaine architectuurstijlen (traditionele stijlen met ingetogen ornamentiek) maar ook een HBS (lang bekend als Van 't Hoff Instituut en nu

Voorburgstraat gezien richting het noorden, 1947

Voorburgstraat gezien richting het noorden, 2017

Islamitische Universiteit Rotterdam) aan de Bergselaan naar ontwerp van P.B. Logemann (1925) en als meest noordelijke blok de Christelijke Ambachtsschool (1930) ontworpen door A.P.B. Otten (afgebroken in de jaren tachtig).⁵ Zo ontstond naast het spoorviaduct ondanks de verbrokkelde realisatie van de bebouwing een stedelijk ensemble rond de Bergsingel dat als eenheid nog steeds herkenbaar is, hoewel ten westen van de singel het zuidelijke blok van de strook (Eudokialocatie) en het noordelijke blok uit de laatste decennia stammen. Deze wat latere toevoeging van G.J. de Jongh aan het Waterproject vormt, hoewel landschappelijk en ook architectonisch iets moderner ingericht, een groene kraal in het snoer van singels dat de stad Rotterdam verfraait.

Heilige Familiekerk

De stedenbouwkundige inpassing van de Heilige Familiekerk is om verschillende redenen niet optimaal te noemen, al ziet het gebouw er vanaf de Bergsingel wel enigszins pittoresk uit. De kerk is vanuit het stedenbouwkundige ensemble van de Bergsingel gezien onlogisch georiënteerd op het oosten zodat ze met haar gesloten achterkant, de plaats van het koor en het altaar, naar de singel toe staat. Deze oriëntatie komt voort uit de Katholieke liturgische regie die voorschrijft dat men in de richting bidt waar de zon opkomt (verwijzing naar Christus). Veel kerken zijn op basis van deze symbolische licht-as georiënteerd, al zijn ook veel katholieke kerkgebouwen andersom, met het koor naar het westen gebouwd (vooral voor de 12e eeuw), maar dat betekende dat de priester en het volk zich naar het oosten keerden tijdens de mis. Ook aan de westzijde ziet de oriëntering van het gebouw er vreemd uit; een klein voorplein biedt het gebouw nog enige afstand van het Hofpleinviaduct maar het blijft vanuit stedenbouwkundig oogpunt een onlogische ietwat bevreemdende situatie. Nu werden de bogen van het viaduct hier pas in 1941 dichtgezet maar toen deze open waren kon men weliswaar vanaf de andere kant in Bergpolder de kerk wel gefragmenteerd ontwaren, een ideale stedenbouwkundige *mis en place* was het zeker niet. De hedendaagse situatie, nu het is ingericht als speelplein met voetbalkooi en de hoofdentree is dichtgezet en niet meer als zodanig functioneert, bevestigt eigenlijk de stedenbouwkundig ongemakkelijke keuze voor deze oriëntatie. De hoofdentree aan de Bergsingel, zoals de Bergsingelkerk deze heeft, zou vanuit stedenbouwkundig oogpunt, maar ook vanuit het functioneren en de uitstraling van het kerkgebouw gezien een

5) F. Hooimeijer, M. Kamphuis, **Het Waterproject. Een negentiende-eeuwse wandeling door Rotterdam**, Uitgeverij 010, Rotterdam 2001, p. 138-139.

mooiere oplossing zijn geweest, maar de liturgie heeft hier gezegevierd. Bij deze oriëntatie van het gebouw komt nog dat het bisdom naast de pastorie die aan de kerk vast gebouwd is (of eigenlijk andersom) ook nog een school (Hendrik Backerschool, nu Imeldaschool geheten, 1925 en uitbreiding in 1954), een kleuterschool en een gemeenschapshuis (1963) gebouwd heeft. Zo werd een complex van katholieke gemeenschapsfuncties gerealiseerd voor de groeiende doelgroep. Het gehele ensemble staat zo nogal krap op de bouwkvavel en het kerkgebouw wordt vanaf de zuidkant grotendeels aan het zicht onttrokken door de schoolgebouwen. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat het bisdom zich geen groter bouwkvavel kon veroorloven. Bij elkaar opgeteld komt het kerkgebouw zoals hij geplaatst is in zijn stedenbouwkundige situatie, met de veranderingen die hierin in de loop der tijd hebben plaatsgehad, niet echt tot zijn recht.

De Heilige Familiekerk vormt dus enerzijds een onderdeel van het stedenbouwkundige ensemble van de Bergsingel en haar bebouwing en is in die rol waardevol. Anderzijds brengen de stedenbouwkundige kenmerken van het gebouw zelf (oriëntatie) en haar directe context geen stedenbouwkundige meerwaarde met zich mee.

De westgevel van de kerk door de voetbalkooi gezien, het entreeportiek is dichtgezet met metalen platen

De situatie aan de noordzijde van de kerk in de Nootdorpstraat is verder min of meer oorspronkelijk

Oostgevel van de pastorie en de Heilige Familiekerk

DE-FAMILIE
KERK

P
1.700
0.10

Architectonische- en cultuur- historische analyse

Ontwerpgeschiedenis kerk

In 1913 krijgt pastoor J.J.M. van Vastenhoven de bisschoppelijke opdracht om in Rotterdam Noord een nieuwe parochie te stichten.⁶ Zoals omschreven in het voorgaande hoofdstuk is een bouwlocatie op dat moment nog niet voorhanden, als eerste worden de grenzen van het parochiegebied afgebakend. Daarbinnen moet op zoek gegaan worden naar een stuk grond. Al snel komt het kavel aan de Bergsingel in zicht dat op dat moment in handen is van de bouwmaatschappij Insulinde. Het kerkbestuur en de pastoor kiezen met het ontwerp voor de Rotterdamse architect Jacques van Gils, die ondanks zijn interesse in kerkelijke architectuur nog niet eerder in Rotterdam een kerk had gebouwd. De eerste gesprekken met de gemeente vinden plaats in 1913. Er kunnen echter nog geen concrete stappen worden gezet omdat het uitbreidingsplan voor het gebied nog niet is goedgekeurd. Als in juli 1914 het uitbreidingsplan goedgekeurd wordt is daarin ook een plaats opgenomen voor de nieuw te bouwen kerk.

Noodkerk ontworpen door Jac. van Gils, 1915

De vroegste tekeningen van Van Gils dateren van augustus 1914. De perspectieftekeningen laten een kruisbasilica zien in neo-romaanse stijl. De kerk heeft een breed middenschip, de zijbeuken zijn gereduceerd tot verkeersruimten. Net als bij zijn eerdere ontwerp voor de Delftse Raamstraatkerk (1910) heeft dit ontwerp flauwe dakhellingen waardoor het gebouw een bescheiden, haast sobere stijl heeft. Voor de vensters paste Van Gils consequent rondbogen toe, een andere stijlvloed uit de romaanse bouwkunst. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in juli 1914 zorgde er echter voor dat de plannen in de ijskast terecht kwamen. Dat had alles te maken met de hoge prijs en de schaarste van bouwmaterialen. Het kerkbestuur kon niet anders dan de bouw van de nieuwe kerk uit te stellen. Aan van Gils werd gevraagd een noodkerk te ontwerpen op de locatie van de huidige kerk. Van Gils ontwierp een wonderlijk soort schuurkerk met een vakwerkachtige constructie. Net als bij het huidige kerkgebouw was het koor naar het oosten gericht en de hoofdentree naar het westen, aan de kant van het Hofpleinviaduct.

6) De Heilige Familiekerk aan den Bergsingel, in: *De Maasbode*, 19-12-1927.

Ontwerp van Van Gils uit 1914 met het koor in de richting van het Hofpleinviaduct

Opvallende details aan deze kerk waren de Keltisch aandoende decoraties en de schildering van St-Christoffel in de topgevel.

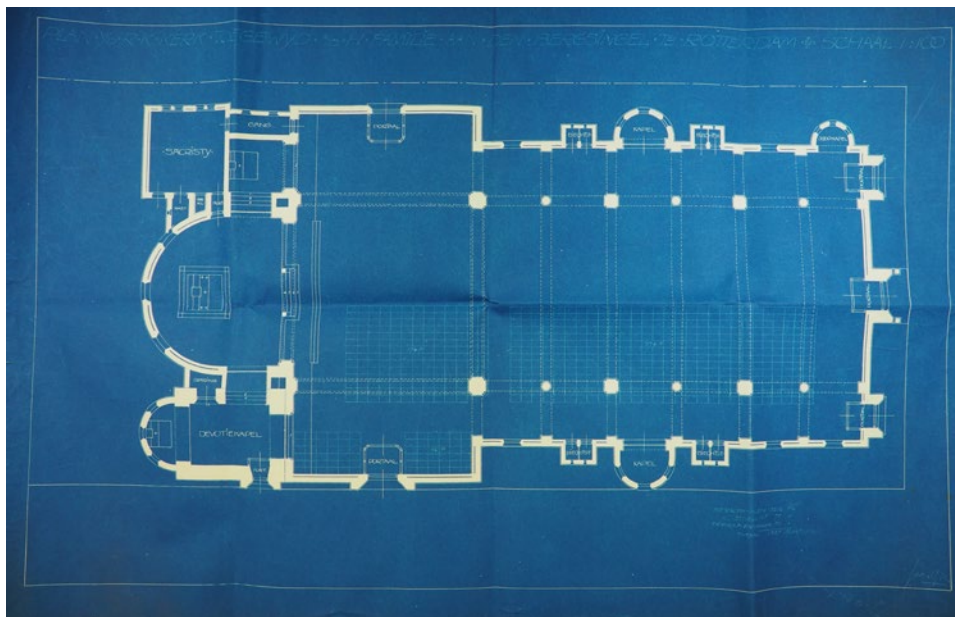
In oktober 1919 overlijdt Jacques van Gils plotseling op 54-jarige leeftijd waardoor het kerkbestuur op zoek moet naar een nieuwe architect. Het bestuur komt uit bij Joseph Cuypers, een van de bekendste en meest ervaren katholieke architecten van dat moment. Joseph Cuypers en zijn zoon Pierre jr., met wie hij samenwerkte, nemen de plattegrond van Van Gils bijna integraal over maar wijzigen de doorsnede en de stijl van de kerk en de naastgelegen pastorie significant.

Ontwerp van Van Gils uit 1914 met het koor aan de zijde van de Bergsingel

Architectonische analyse van de kerk

De Heilige Familiekerk (inclusief de pastoriewoning) aan de Bergsingel is in feite een bouwwerk waarin de hand van tenminste drie architecten in is terug te zien: Jacques van Gils die de basis legde voor het ontwerp, en Joseph Cuypers geassisteerd door zijn zoon Pierre Cuypers jr. die het werk afmaakten. Uitgebreide biografieën van de betrokken architecten vindt men elders in deze rapportage. Van Gils had in 1914 eveneens een tweetal ontwerpen gemaakt voor de parochie, één ontwerp met de hoofdingang aan de zijde van de Bergsingel en het koor en het altaar aan de kant van het Hofpleinviaduct, een andere variant, precies andersom met het koor aan de kant van de Bergsingel en de hoofdentree wat

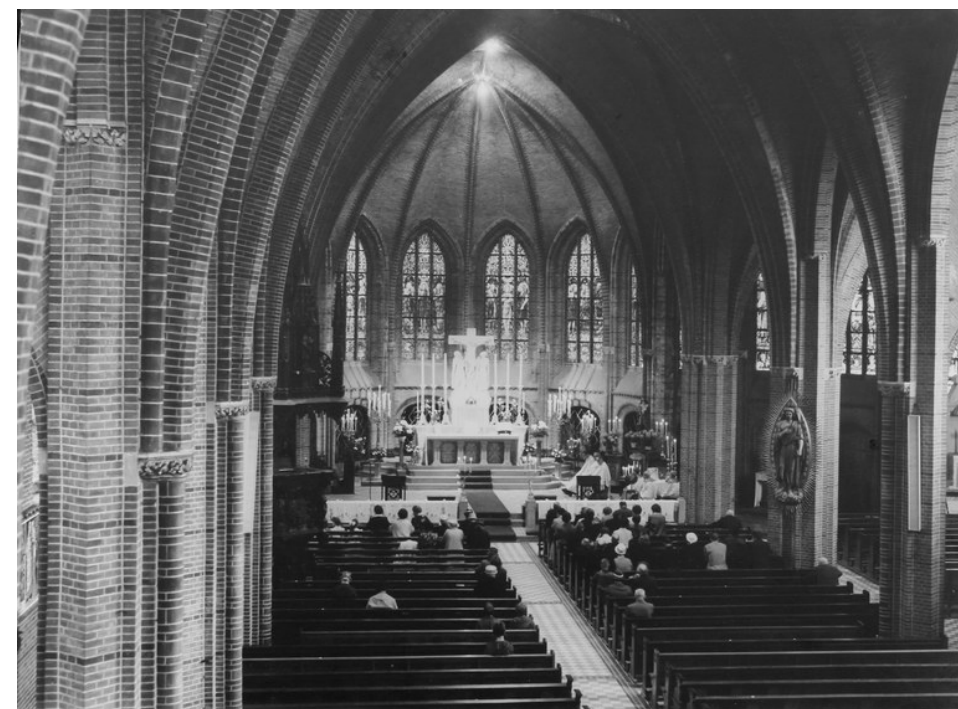
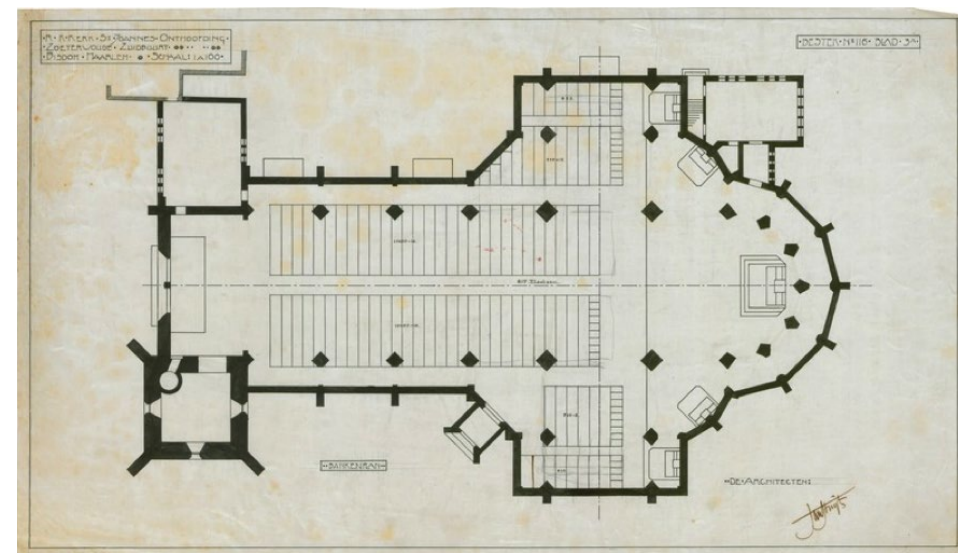
Plattegrond ontworpen door Jac. van Gils, 1914

ongelukkig afgekeerd van de representatieve singel. Beide ontwerpen hadden een nadeel, de traditioneel-religieuze variant met het koor, in feite de achterzijde van de kerk, aan de kant van de Bergsingel was weliswaar vanuit religieus liturgisch oogpunt de meest verantwoorde gezien de oost-westoriëntatie maar resulteerde niet in een logische stedenbouwkundige situering. De opdrachtgevers kozen toch deze variant boven de variant met de hoofdingang aan de Bergsingel met als gevolg dat de 'achterkant' van de kerk naar de belangrijkste straat kwam te liggen.

Opkomst van christocentrische kerkarchitectuur

Het ontwerp van Van Gils fungeerde vrij letterlijk als onderlegger voor het latere ontwerp van Joseph en Pierre Cuypers jr. Van Gils' eerste ontwerp uit 1914 had al de trekken van een zogenaamde 'christocentrische kerk' of 'volkskerk'; een driebeukige kerk waarbij het kerkvolk in het middenschip (en in het transept) plaatsnam. In verhouding tot het middenschip werden de zijbeuken bij deze kerken gereduceerd tot relatief smalle verkeersruimten.

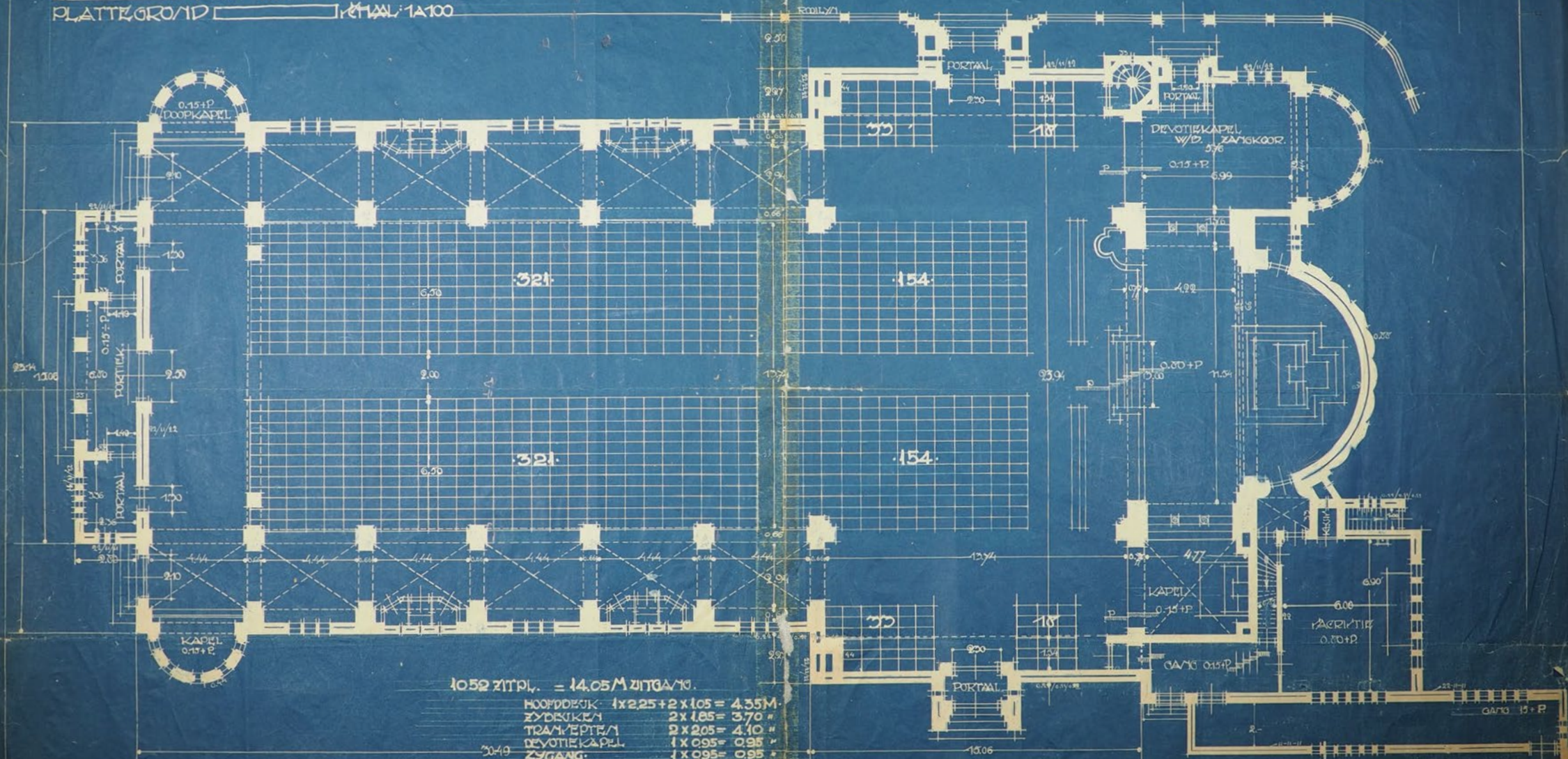
Rond de eeuwwisseling werd er veel over deze nieuwe typologieën gediscussieerd, onder andere door Theo Molkenboer, een voormalig werknemer van Pierre

boven en onder: St-Jan in Zoeterwoude: christocentrische kerk met een breed schip en zijbeuken die slechts verkeersruimten zijn

R.K. KERK % H. FAMILIE % BERGINGEL
 IN ROTTERDAM
 PLATTEGROND 1:100

DEYTEK: № 324
 BLAD: № 1

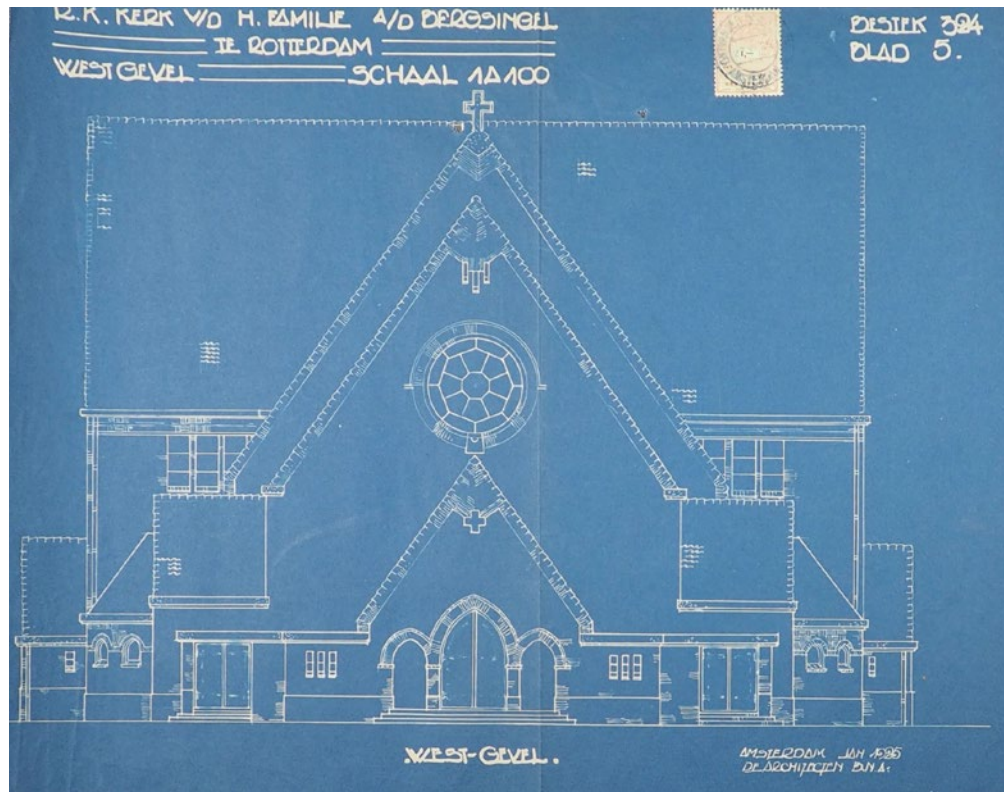

10.52 zitpl. = 14.05 M zitga. 10.
 HOOFDBEUK 1x2.25 + 2x1.05 = 4.35 M
 ZYDEBEUKEN 2x1.05 = 3.70 "
 TRANKIEPTEN 2x2.05 = 4.10 "
 DEVOTIEKAPSEL 1x0.95 = 0.95 "
 ZYDANG 1x0.95 = 0.95 "
 TOTAAL 14.05 M

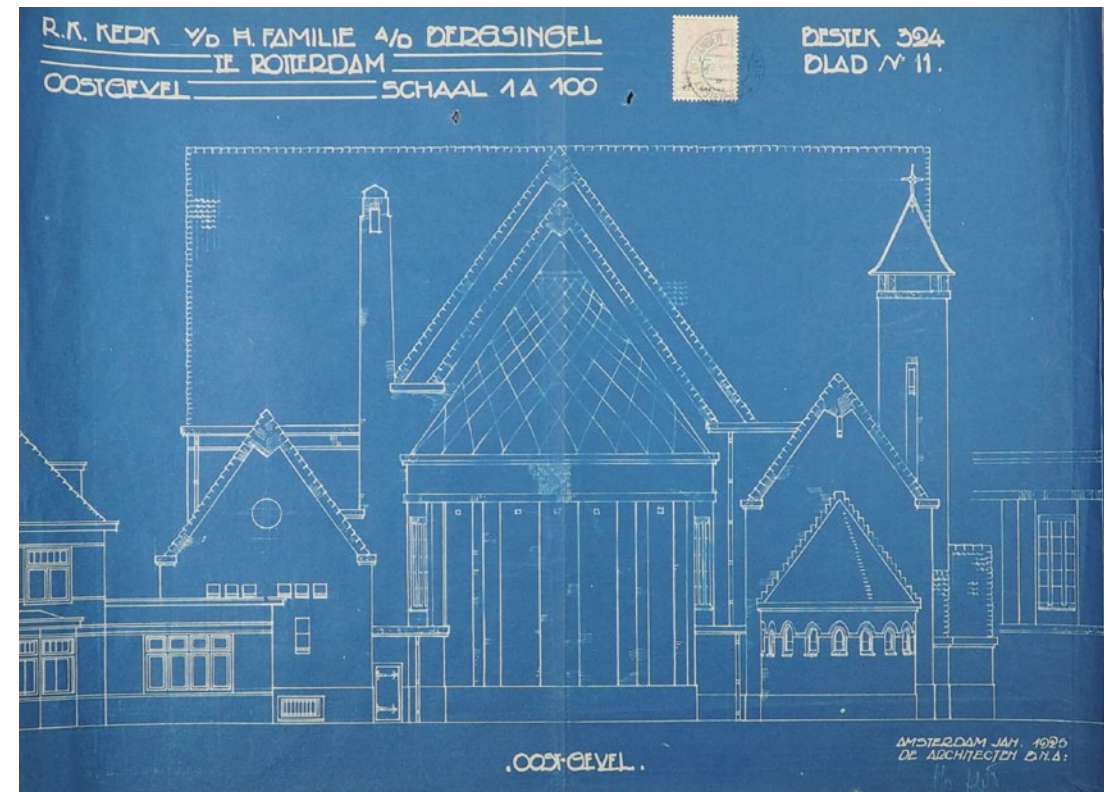
AMSTERDAM JANUARI 1925 DE WAAKDE
 DE ARCHITECTEN, D.M.A. PASTORIE.

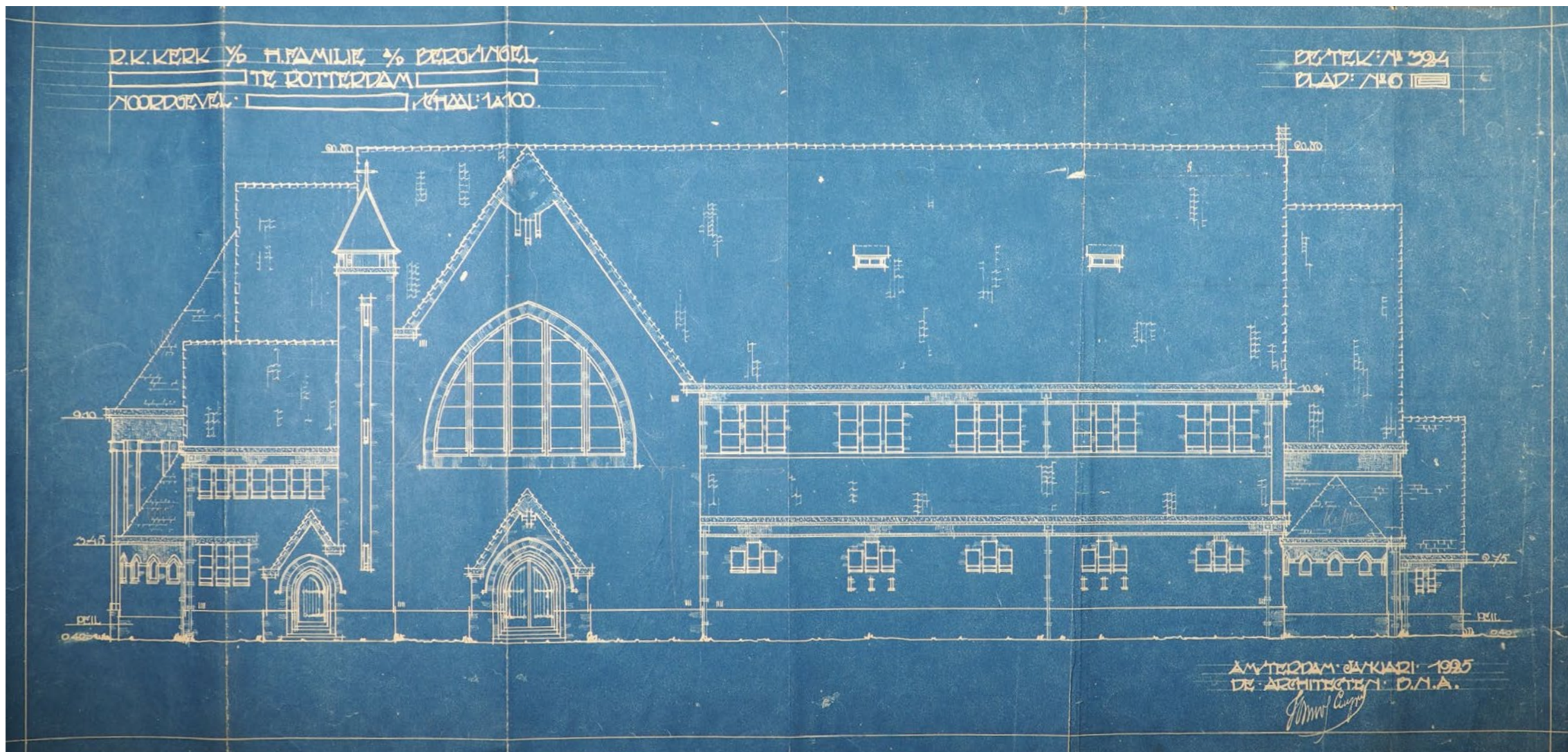
Bestektekening plattegrond, 1925

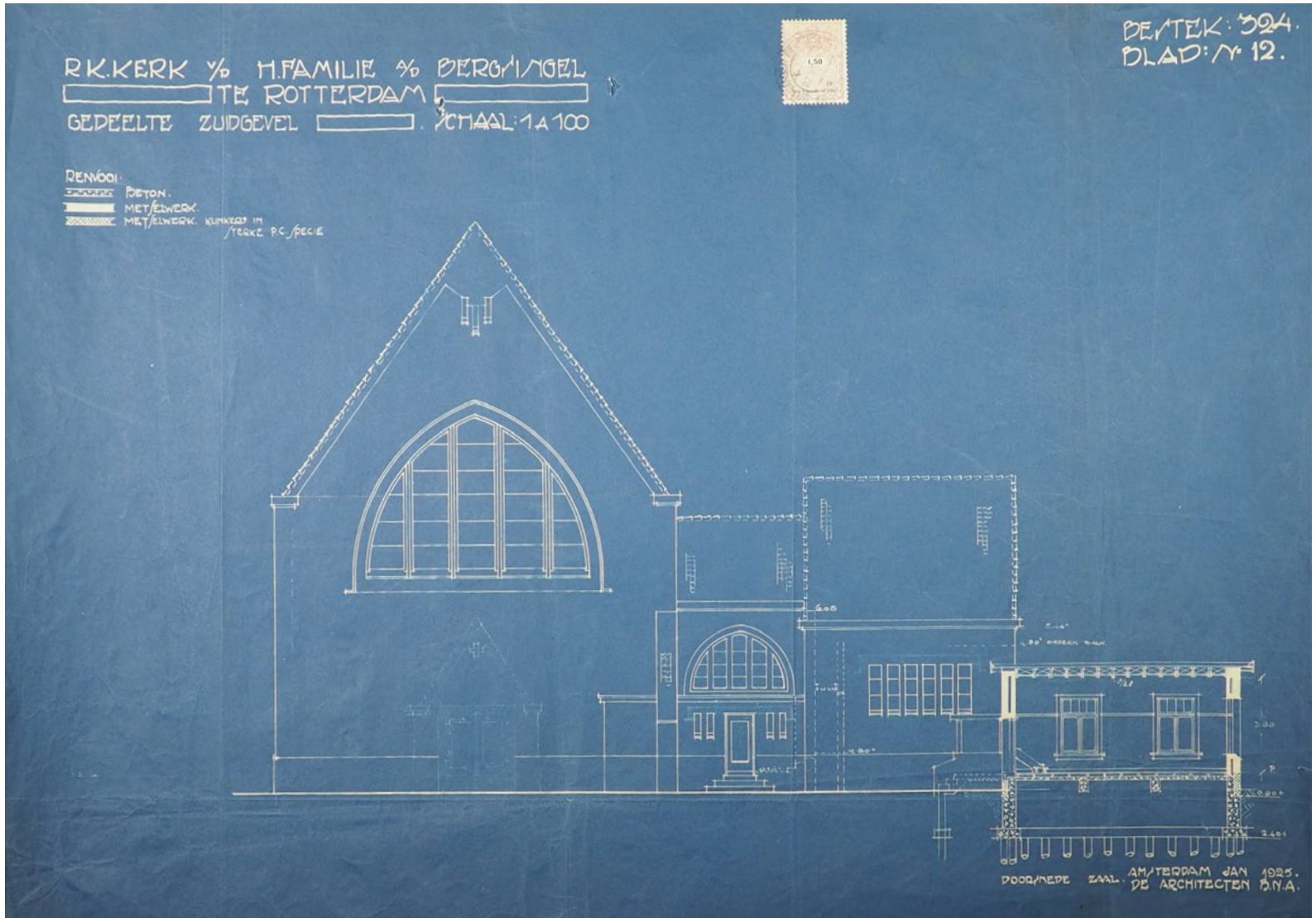
Bestektekning westgevel, 1925

Bestektekning oostgevel, 1925

Bestektekning noordgevel, 1925

Bestektekning zuidgevel, 1925

Cuypers sr. (1827-1921), de fameuze vader van Joseph. Een vroeg voorbeeld van een kerk die volgens deze typologie werd gebouwd is de St. Jan in Zoeterwoude (1901-1905) ontworpen door Joseph Cuypers en Jan Stuyt.

De ontwikkeling van de christocentrische kerk of volkskerk maakte deel uit van een bredere, internationale discussie over de beleving en de betrokkenheid van het kerkvolk bij de eucharistievieringen. Omdat de liturgie voor een groot deel in het latijn was ging veel daarvan over de hoofden van de mensen heen. Vooral in Duitsland werd er rond 1900 geëxperimenteerd met allerlei liturgische vernieuwingen die tot doel hadden de liturgie dichterbij de mensen te brengen.⁷ Onder invloed van deze ontwikkelingen gingen ook architecten nadenken over de manier waarop zij konden bijdragen tot een intensere beleving van de liturgie. Bij Joseph Cuypers en Stuyt – en in navolging daarop ook bij Van Gils – ging de zichtbaarheid van de liturgische handelingen een belangrijke rol spelen bij de ruimtelijke indeling van de kerk. Dat verklaart waarom kerkbanken in de zijbeuken vanaf dat moment zoveel mogelijk werden vermeden, daar hadden de mensen tenslotte maar zeer beperkt zicht op het altaar. Deze verandering vormt een belangrijke breuk met de neogotische kerken van Pierre Cuypers sr. en andere neogotische kerkenbouwers.

Het opblazen van het middenschip ten koste van de zijbeuken zorgde er ook voor dat er stilistisch problemen ontstonden in de neogotiek. Wilde men de kenmerkende verticaliteit van de neogotiek behouden in het nu veel bredere middenschip dan zou dit automatisch geresulteerd hebben in zeer hoge kerken, wat natuurlijk ook zeer kostbaar zou uitpakken. Tegelijk met de discussie over de christocentrische kerk ontstond er de trend om in plaats van aansluiting te zoeken bij de gotische architectuur nog een paar honderd jaar verder terug te gaan naar de romaanse of zelfs de byzantijnse architectuur. Nu is de vroeg 20e-eeuwse kerkarchitectuur zeker geen letterlijke nabootsing van de historische romaanse bouwstijl; toch zijn er een aantal belangrijke overeenkomsten die zowel in het werk van Jacques van Gils als in het werk van Joseph en Pierre Cuypers jr. terug te vinden zijn. Hierboven noemden we al het loslaten van de sterk verticale geleiding voor een meer massieve, horizontalere architectuur. Daarmee samen, hangt de behandeling van de muren; waar bij de neogotiek de muurvlakken gedomineerd worden door al dan niet met glas-in-lood bezette spitsboogvensters, wordt in de

op de romaanse bouwkunst geïnspireerde architectuur het venster kleiner en het muurvlak meer gesloten.

Beschrijving van het gebouw

Plattegrond

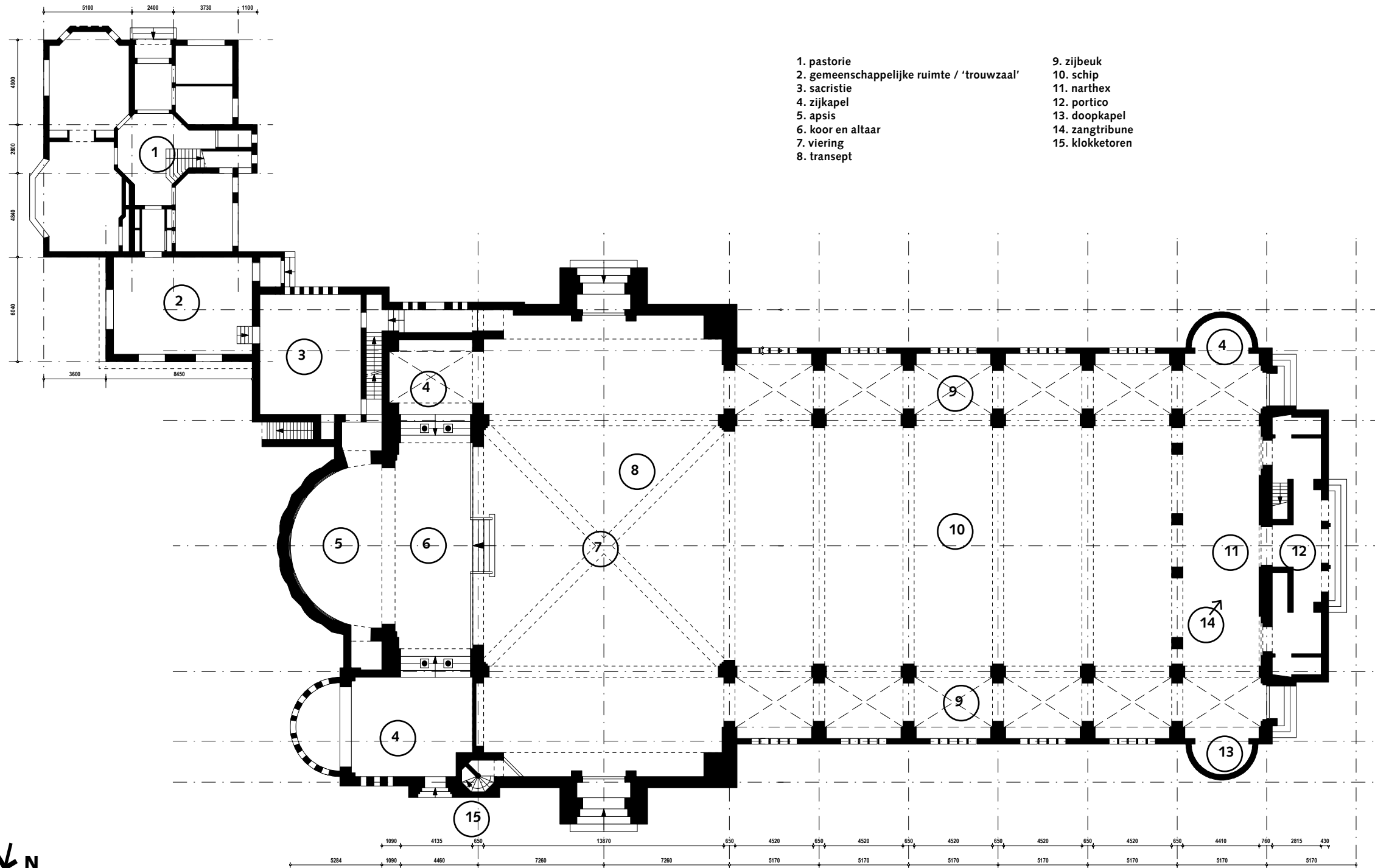
De plattegrond van de Heilige Familiekerk wordt gedomineerd door de kruisvorm. Het schip en het koor zijn respectievelijk west-oost georiënteerd, het transept noord-zuid. De belangrijkste ingang van de kerk bevindt zich aan de westzijde, die van buiten als los volume af te lezen is. In het gevelvlak bevinden zich nu grijze, metalen deuren; oorspronkelijk was dit open en stonden de deuren een stuk verder naar binnen waardoor er een portiek ontstond. Dit portiek gaf vervolgens aan weerszijden toegang tot portalen. In het portaal aan de noordkant was een toiletruimte voorzien. De schikking van de verschillende ruimten in de kerk verliep overigens volgens een eenvoudig hiërarchisch principe: hoe dichterbij de westen hoe profaner de functie, hoe dichterbij de oosten hoe heiliger de functie en de plek. Vandaar dat het toilet bijna buiten het gebouw staat en de altaren, de meest heilige plaatsen, helemaal in het uiterste oosten van het gebouw.

Narthex

Na de portieken betreedt men een zone die getypeerd kan worden als de narthex. Symbolisch moet men dit zien als een soort overgangsgebied tussen de kerk, het heilige, en de buitenwereld. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde bevinden zich hier aparte kapellen die oorspronkelijk ook elk aan de westzijde een aparte ingang hadden. Deze kappellen zijn erg klein en eigenlijk louter half rond uitgebouwde apsissen. De kapel aan de noordkant was de doopkapel waar pasgeboren kinderen al enkele dagen na de geboorte werden gedoopt.⁸ De plaats van de doopkapel in de narthex had ook een symbolische betekenis. Zoals de narthex een overgangsruimte is tussen het profane en het heilige, is de doop voor katholieken het eerste sacrament van christelijke initiatie. De doop, een soort reinigingsritueel, gebeurde daarom aan de wereldlijke westkant van het gebouw, ver weg van het altaar, in het 'overgangsgebied'. Naast beide kapellen zaten in de zijgevel toegangsdeuren die uitgaven op het plein voor de kerk. Deze deuren werden waarschijnlijk alleen gebruikt als uitgang wanneer de mis was afgelopen om de kerk snel leeg te laten lopen.

8) Meestal lag de moeder dan nog in het kraambed. Na de jaren zestig werd het meer de gewoonte om het kind pas na enkele weken of maanden te dopen.

7) In Marisa Melchers' boek **Het nieuwe religieuze bouwen** (2015) wordt deze ontwikkeling uitvoerig beschreven.

Vroegere toegang naar de doopkapel

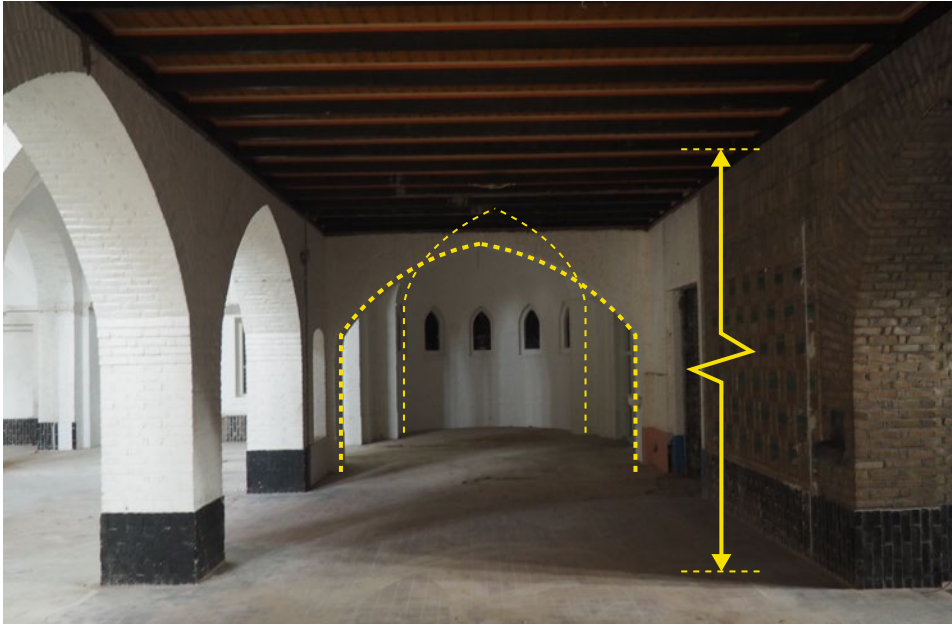
Doopkapel in huidige toestand

50

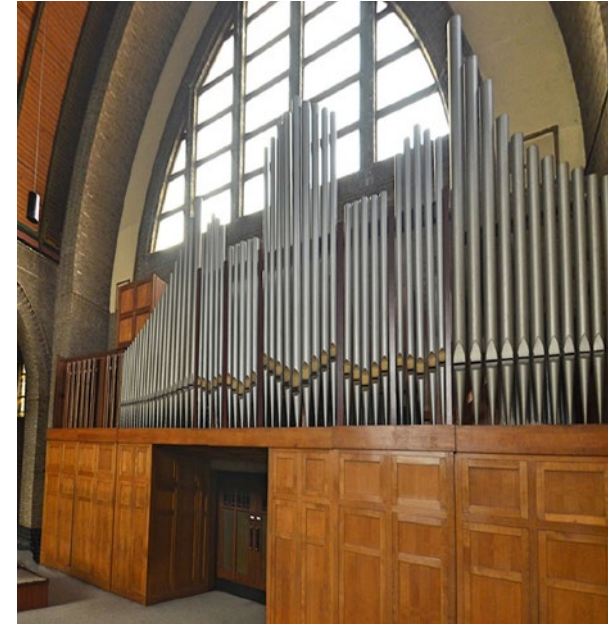

Oorspronkelijke plaats van de portaaldeuren

51

De houten balklaag in de narthex is relatief laag aangebracht. De boog tussen de narthex en zijkapel is daardoor nogal laag uitgevallen, zozeer zelfs dat de spitsboog van de halfronde apsis erbovenuit komt

Oorspronkelijk stond het orgel op de zangtribune boven de narthex. Bij de opsplitsing van het gebouw werd het orgel in het zuidtransept geplaatst

Zangtribune

Boven de narthex bevindt zich een zangtribune, ook wel oksaal genoemd. Deze tribune, inclusief de drie gedrukte spitsbogen tussen de narthex en het schip, zijn late wijzigingen in het ontwerp. In de oorspronkelijke blauwdrukken van de kerk ontbreekt dit onderdeel. De architecten zijn er niet helemaal in geslaagd de zangtribune op goede manier in te passen in het ontwerp.

De plaatsing van de zangtribune boven de narthex is zeer gebruikelijk bij katholieke kerken. Zoals de naam al doet vermoeden stond hier het zangkoor, uit het zicht van het kerkvolk. Pas in 1950 werd hier een orgel geplaatst dat gebouwd werd door de Alkmaarse orgelbouwer B. Pels & Zn. Toen in 1981 het schip veranderde in buurthuis (zie voor een uitgebreidere toelichting het hoofdstuk bouwgeschiedenis) heeft de organist van de Familiekerk, Gerard Legierse, het orgel op het laatste moment nog kunnen redden. Daarvoor moest hij de gedemonteerde onderdelen van het orgel letterlijk over de in aanbouw zijnde scheidingsmuur tillen. Legierse bouwde het orgel opnieuw op in het zuidtransept. Toen de parochie

in 2013 werd opgeheven heeft organist Legierse samen met Hayo Boerema, de organist van de Laurenskerk, en een aantal vrijwilligers het orgel gedemonteerd en tijdelijk opgeslagen. Er zijn plannen om het orgel opnieuw op te bouwen in de Laurenskerk maar op moment van schrijven is daar nog geen definitieve beslissing over gemaakt.⁹

Schip

De Heilige Familiekerk heeft niet alleen in de plattegrond, maar ook in de doorsnede de kenmerken van een conventionele basilicatypologie. Het belangrijkste kenmerk daarvan is dat het middenschip hoger is dan de zijbeuken. Bij deze gebouwtypologie is er altijd een lichtbeuk aanwezig. Het middenschip wordt overspannen met een spitstongewelf, in de zijbeuken zijn kruisgewelven¹⁰ toegepast. Beide vormen zijn typisch romaans. De kruisgewelven in de zijbeuken

9) Telefonisch interview met Gerard Legierse, dd. 19-01-2017.

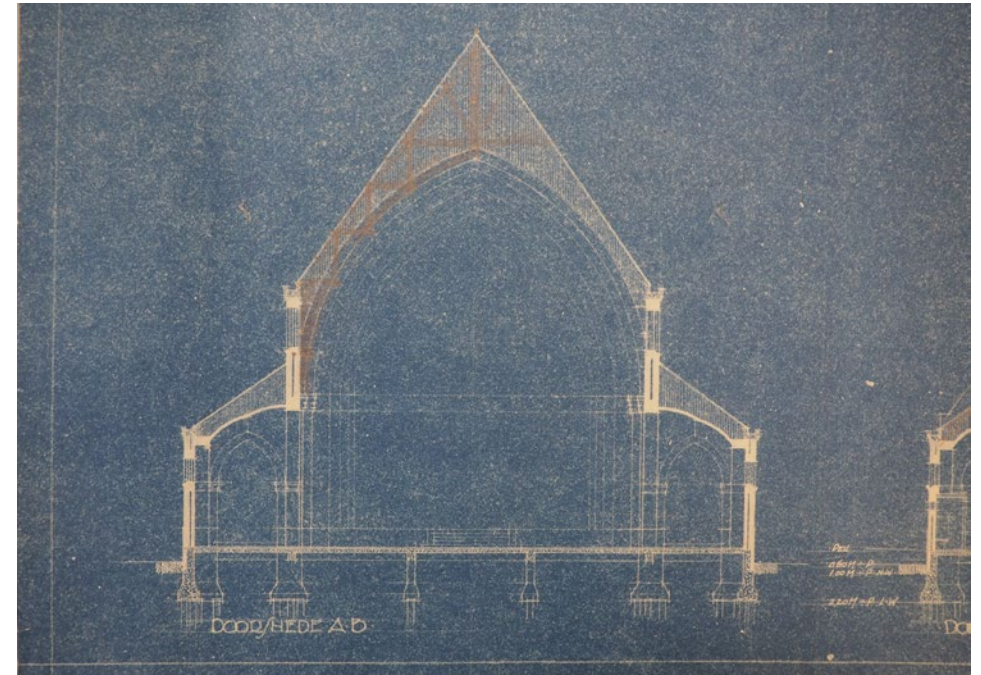
10) Het verschil tussen een kruisgewelf (romaans) en een kruisribgewelf (gotisch) is dat bij een kruisgewelf de gewelkappen zelf dragend zijn; bij een kruisribgewelf zijn vooral de ribben dragend.

Zijbeuken met spitsbogen in twee hoogtes waardoor de ruimte optisch dieper lijkt dan in werkelijkheid het geval is

zijn een bijzonder staaltje vakmanschap. Het schoon metselwerk, dat op veel plaatsen helaas onder een witte verflaag is verdwenen, is tegelijk sober en complex. Wat deze gewelven bijzonder maakt is dat ze aan de zijde van de straat veel lager zijn dan de spitse scheidingsboog in de wandopstand grenzend aan het middenschip. Vanuit het schip gezien lijken de zijbeuken daardoor dieper dan ze in werkelijkheid zijn. Wellicht hebben de architecten deze truc uitgehaald om de ondiepte van de zijbeuken visueel enigszins te compenseren.

In tegenstelling tot de vormgeving van de plattegrond, die Joseph en Pierre Cuypers jr. van Van Gils hadden overgenomen, is de doorsnede van de kerk wel sterk gewijzigd ten opzichte van zijn ontwerp. Over de doorsnede schreven zij: 'Deze [de doorsnede] wijkt sterk af van het origineel, dat was nodig om te verkrijgen een vaster omsloten ruimte, die in uitvoering economischer is en als indruk godsdienstiger stemming zal geven door de talrijke herhaling in het schip,

De doorsnede zoals ontworpen door Joseph en Pierre Cuypers jr.

het koor en transepten der kerk van een krachtige spitsboog die bij matige hoogte toch een ten hemel opstrevenden indruk moeten maken.¹¹

Op de begane grond viel er in de oorspronkelijke situatie licht binnen door vijf, kleine ramen in de zijbeuken. Bijna overal zijn deze raamopeningen in de zijbeuken dichtgemetseld. In de derde en de vijfde travee waren er aan weerszijden biechtstoelen voorzien. Waarschijnlijk waren daar de ramen al blind uitgevoerd.

Verder zijn er in de wandopbouw telkens drie ramen in de lichtbeuk. Op slechts enkele plaatsen hebben deze ramen nog hun oorspronkelijke glas-in-loodbeglazing. Opvallend detail bij de lichtbeuk is de gemetselde schuine vertanding onder de ramen. Dit detail vinden we ook in het werk van Dom Bellot, de Franse monnik-architect waarvoor Pierre Cuypers jr. enkele jaren heeft gewerkt.

11) Brief van Joseph en Pierre Cuypers jr. aan pastoor J.J.M. van Vastenhoven, 4 april 1925. Stadsarchief Rotterdam. 1412 Archief Parochie Heilige Familie.

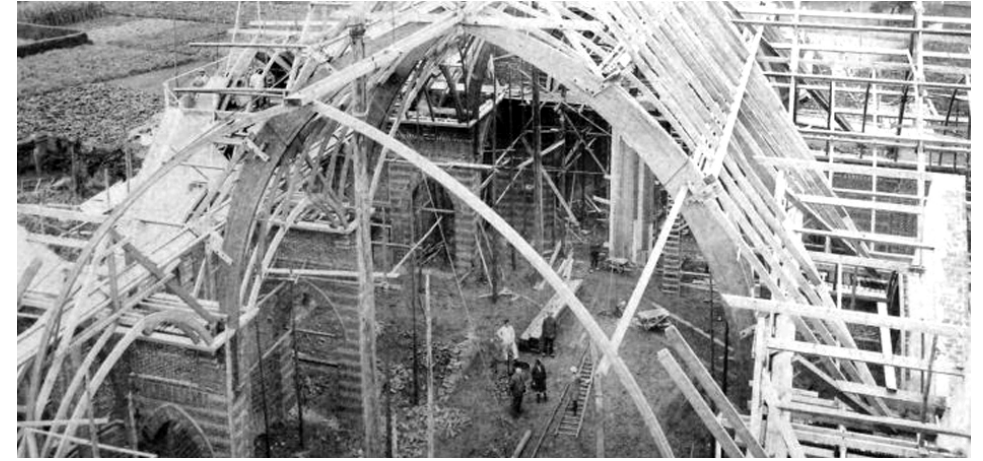

Raamopeningen in de zijbeuken

Om het schip te overspannen maakten de architecten gebruik van houten gelamineerde liggers. Deze relatief nieuwe constructietechniek had allerlei voordelen ten opzichte van traditionele gewelfconstructies. Met de gelamineerde liggers konden op relatief goedkope manier grote overspanningen worden gemaakt. Bovendien leende de techniek van gelamineerd hout zich goed voor constructies in gebogen vormen. (Voor een uitgebreidere toelichting zie hoofdstuk Bouwtechnische omschrijving) Door bureau Cuypers werden deze spanten voor het eerst toegepast in de St-Martinuskerk in 1922-23 in het Noord-Brabantse Etten. Ook de rest van de kapconstructie en de decoratie van deze kerk komen sterk overeen met die van de Heilige Familiekerk.

Transept en viering

Boven de viering is de kerk nog een aantal meter hoger dan het schip en de transepten. De kapconstructie boven de viering is uitgevoerd als een groot kruisribgewelf dat net als in het schip geconstrueerd is uit houten gelamineerde

Kapconstructie in gelamineerde liggers in de St-Martinuskerk te Etten (1922-23)

liggers. Op de plaats waar de liggers elkaar kruisen zit een ornament dat iets wegheeft van een sluitsteen waarin vier lichtpunten verwerkt zijn.

In het transept zijn grote, hooggeplaatste vensters toegepast, zeker in vergelijking met de kleine vensters elders in de kerk. Het idee achter deze ramen was dat ze het koor zouden belichten, het hart van de liturgische ruimte. De ruimte bouwt zich zo op van donker naar licht. Het lijkt erop dat de architecten niet geheel in die opzet zijn geslaagd. Weliswaar is het transept veel lichter dan de rest van de kerk, het koor en het altaar blijven desondanks nogal donker. Oorspronkelijk waren de grote transeptvensters bezet met glas-in-lood, helaas zijn deze door vandalisme verloren gegaan.

Een opvallend detail is de brede beige band om de transeptvensters. Deze band heeft dezelfde kleur als de rechthoekige beige vlakken onder de ramen in de zijbeuken. Waarschijnlijk was het de bedoeling dat deze band, net als de vlakken in de zijbeuken, beschilderd zouden worden. Een voorbeeld van een dergelijke decoratie is terug te vinden in de St-Josephkerk in veenkolonie Barger-Compasuum. Dit ontwerp van Joseph en Pierre Cuypers jr. kwam net als de Rotterdamse kerk halverwege de jaren '20 tot stand.

Spantconstructie boven de viering met op de kruising een lichtarmatuur

58

Lichtinval door de transeptvensters

59

Ontwerptekeningen van de glas-in-loodramen. Zie ook de twee grote transeptvensters die verloren zijn gegaan

St-Josephkerk in Barger-Compascuum

Aan weerszijden van het transept zijn er toegangen naar de kerk voorzien, de toegang aan de zuidzijde geeft nu uit op het schoolplein van de Imeldaschool. Deze entrees hebben een haast kubistische volume-opbouw; de zware latei van gebouchardeerd graniet boven de deuren zorgt voor een zekere monumentaliteit. Voor de tussendeuren werd door bureau Cuypers een roodbruine paneel deur met glas-in-lood bovenlicht gebruikt. Op de deuren zijn houten cruciformen aangebracht. Deze deuren, weliswaar in andere formaten, zijn ook elders in de kerk terug te vinden.

Koor en altaar

Het koor is liturgisch gezien de belangrijkste ruimte van de kerk omdat zich hier het altaar en de tabernakel bevinden. In tegenstelling tot gotische en neogotische kerken heeft de Heilige Familiekerk een relatief ondiep koor, waarschijnlijk om de liturgische handelingen aan het altaar relatief dicht bij het kerkvolk te laten.

Het koor en het altaar net na de oplevering, versierd voor een kerkelijke feestdag. De fresco's zijn hier nog niet aangebracht

In het koor ziet alles er net even luxer uit dan in de rest van de kerk. De vloer is uitgevoerd in natuursteen in plaats van gebakken tegels; richting de zijkapellen vinden we neo-romaanse natuurstenen kolommen, en in het apsisgewelf zijn complexe metselpatronen toegepast. Op een vijftal muurvlakken in de apsis bevinden zich fresco's waarop taferelen rondom de heilige familie, de geboorte en de kinderjaren van Jezus zijn afgebeeld. Het koor ligt zoals gebruikelijk drie traptreden hoger dan de rest van kerk. Op zijn beurt ligt het altaar opnieuw drie traptreden hoger dan de rest van het koor. Deze onderdelen werden geleverd door de firma Kunstwerkplaatsen Cuypers & Co, een bedrijf dat door P.J.H. Cuypers was opgericht. Deze werkplaats was een verlengstuk van het architectenbureau. Het bedrijf leverde onder andere heiligenbeelden, kandelaren, en schilderijen voor kerken.

Het altaar was oorspronkelijk bedacht met een marmeren altaarblad maar dat werd vanwege de hoge prijs noodgedwongen uitgevoerd in het goedkopere gepolijste graniet. Om de heiligheid van het altaar te vergroten werden er

relikwieën in aangebracht. Voor de kolommen werd na de bezuinigingsronde gekozen voor metselwerk bekleed met rode marmeren platen in plaats van massief marmer.¹² Bovenop het altaar staat een kubusvormige witte brandkast, dit onderdeel wordt de tabernakel genoemd. De kluis, of tabernakel, was oorspronkelijk bekleed met bladgoud; de deuren aan de voorkant hadden een koperkleurig uiterlijk waarop een reliëf met twee engelen met een wierookvat was afgebeeld. Op de tabernakel stond een goudkleurige kroon.

In de tabernakel, die bovenop het altaar staat, werden geconsacreerde hosties bewaard; stukjes brood die volgens rooms-katholieken na de zegen van de priester op miraculeuze wijze waren veranderd in het Lichaam van Christus. In feite draaide een groot deel van het katholieke religieuze leven in die jaren om deze cultus. Niet voor niets werden de geconsacreerde hosties veelal aangeduid met 'het Allerheiligste'. Niets verdiende meer eerbied en bescherming dan dat. Zo liep een devoot katholiek nooit voorbij de tabernakel zonder deze te 'groeten' door een buiging te maken of te knielen. Het kerkgebouw uit deze periode moet dus door tijdgenoten niet primair gezien zijn als een gemeenschapsplaats, maar eerder als een tempel waar het heilige gelokaliseerd was.

Liturgische vernieuwing

Rond 1964 wordt er een belangrijke wijziging doorgevoerd in de kerk. In die jaren vind in Rome het Tweede Vaticaans Concilie plaats (1962-1965), een grote kerkvergadering die tot doel had de Kerk te moderniseren. Daarbij werd ook de liturgie op een groot aantal punten gewijzigd. Onder andere betekende dit dat de volkstaal werd geprefereerd boven het Latijn. De verandering die het meeste impact had op de ruimtelijke organisatie van de kerk had te maken met de plaats van de priester. Al eeuwenlang was het gebruikelijk dat de priester tijdens de mis met zijn rug naar het volk stond (Ad orientem), naar het oosten, zoals ook de kerk zelf bij voorkeur oost-west werd georiënteerd. Tijdens Vaticanum II werd dit veranderd, de priester zou voortaan tijdens de mis met zijn gezicht naar het volk staan. In praktijk betekende dit dat de oude altaren niet meer voldeden. In de Heilige Familiekerk werd er daarom in de jaren zestig een nieuw altaar gebouwd dat in het midden van de viering werd geplaatst. Het nieuwe altaar werd een eenvoudige houten tafel en ook de uitbreiding van het 'podium' werd uitgevoerd in eenvoudige materialen. De tabernakel op het oude altaar bleef echter wel dienst doen.

12) Brief van Kunstwerkplaatsen Cuypers aan ZEH J.J.M. van Vastenhoven, 20 juli 1926. Stadsarchief Rotterdam

Altaar en tabernakel voor de ontwijding van de kerk

Vooran het altaar uit de jaren zestig, daarachter het oude altaar

Zijkapellen

Aan beide kanten van het altaar vinden we een kapel. De kapel aan de zuidzijde is kleiner dan die aan de noordkant en was gewijd aan het Heilige Hart van Jezus. Het altaar en het beeld zijn verplaatst naar een andere katholieke parochie in Rotterdam. Het altaar zelf stond op twee metselwerk zuilen, daarboven lag een zware natuurstenen altaarblad. Bovenop het altaar stond een beeld van Christus, zittend op een troon.

Aan de andere kant vinden we een tweede kapel, hier is het altaar nog wel aanwezig. Deze kapel werd op weekdays gebruikt om misvieringen te houden. Kerkgangers konden de kapel betreden via een aparte ingang die uitgaaf op de Nootdorpstraat. In deze kapel ligt dezelfde natuurstenen vloer als rondom het hoofdaltaar. De kleine gevelopeningen zijn bezet met glas-in-lood, in een andere stijl dan in de rest van de kerk. De glasramen hebben hier florale motieven, onder andere rozen en lelies, beide symbolen die verwijzen naar de maagd Maria. De muur, tussen de devotiekapel en het transept maakte geen onderdeel uit van het oorspronkelijke ontwerp.

Op het altaar staat een Bijbelse tekst uit het Evangelie van Lucas: 'Et descendit cum eis et venit Nazareth et erat subditus illis' (*Hij ging met hen mee naar Nazareth en was aan hen onderdanig*).¹³ Wat deze kapel vooral bijzonder maakt is het licht gekromde, betonnen cassetteplafond. Overigens is dit niet de enige plaats waar gewapend beton werd toegepast. Ook de vloeren en de fundering waren in beton uitgevoerd. Wel bijzonder is de plaats en de manier waarop het beton is gebruikt: in een religieuze ruimte en in het zicht.¹⁴ ¹⁵ Joseph Cuypers moet in Nederland overigens beschouwd worden als een pionier op het vlak van betonbouw. In 1892 sprak hij tijdens het Nationaal Congres voor Bouwkunst met veel enthousiasme over het 'Systeem Monier ofwel cementijzer', op dat moment een revolutionaire nieuwe technologie om te bouwen in gewapend beton. Josef Monier, een Franse bloemist, was in de jaren vijftig van de 19de eeuw begonnen om betonnen bloempotten te versterken met ijzeren wapeningsnetten, een uitvinding waarop hij in 1867 octrooi kreeg. De Duitser G.A. Wayss kocht

13) Deze tekst uit het Lucas-evangelie komt aan het eind van het verhaal van de 12-jarige Jezus in de tempel in Jeruzalem. Dit verhaal is ook afgebeeld in het uiterst rechtse tafereel in de apsis.

14) Enkele jaren later, tussen 1928 en 1929, werd van de hand van Dom Bellot in Nijmegen de Theresiakerk gebouwd. Deze kerk, die in 1993 helaas is gesloopt, was een van de vroegste voorbeelden van een katholieke kerk waar de betonconstructie volledig in het zicht bleef.

15) Waarschijnlijk is de felrode kleur die het plafond is geverfd niet oorspronkelijk, kleuronderzoek zou dat moeten uitwijzen.

Zijkapel met heilig hartbeeld

Betonnen cassetteplafond in de devotiekapel

Moniers octrooien in 1879 over en ontwikkelde de primitieve betontechnologie op wetenschappelijke manier door. Joseph Cuypers zag al vroeg de mogelijkheden van het bouwen in gewapend beton en maakte in 1891 voor het eerst in Nederland gebruik van gewapend beton in een kerkgebouw. In de verder neogotische kerk van Sas van Gent voerde hij het spitsongewelf uit in beton. Deze onconventionele materiaalkeuze kwam hem van traditionalisten op kritiek te staan. Enkele jaren later paste Joseph Cuypers ook dergelijke betontechnieken toe bij werken voor Kasteel Haarzuilens.¹⁶

Het exterieur van de kerk

In de gebouwvolumes van de Heilige Familiekerk zijn een groot aantal heldere geometrische lichamen te herkennen: balken, driehoekprisma's, halve kegels, piramides, en cilinders. Deze vormen zijn telkens naast elkaar gezet, ze zijn bewust

16) M. van Damme, 2004, 'Modern versus Traditioneel: Het materiaalgebruik bij de bouwmeesters Cuypers en Tepe, in: *Bulletin KNOB*, 2004-5. pp. 158-183.

duidelijk van elkaar onderscheiden en lopen niet echt in elkaar over. Het is alsof de gedistingeerde volumes zijn opgebouwd uit de blokken van een blokkendoos. Deze sobere, wat massieve vormtaal is een typisch kenmerk van romaanse bouwkunst en is fundamenteel anders dan verschijningsvorm dan de gotiek. De massiviteit wordt nog eens versterkt door de scherp afgesneden volumes, zo hebben de daken, maar ook de apsissen maar zeer beperkte overstekken. Niet alleen Joseph Cuypers en Jacques van Gils, maar ook H.P. Berlage voelde zich sterk aangetrokken tot de oorspronkelijkheid en zuiverheid van de vroegmiddeleeuwse romaanse architectuur. Deze architectuur was horizontaler en zwaarder dan de opengewerkte 'skeletbouw' van de gotiek. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de relatief kleine ramen vergeleken met de grote glaspartijen in de gotische architectuur. Hoewel Cuypers in de Heilige Familiekerk niet de typische romaanse rondboog- of tweelingvensters toepaste lijken de kleine raampartijen conceptueel gezien wel ontleend te zijn aan de romaanse bouwkunst. Ongetwijfeld poogde hij zo een besloten ruimte te creëren, waar het drukke stadsleven even buitengesloten werd.

De enigszins zware, romaanse volumeopbouw, de kleine ramen, en de vrijwel blinde gevel aan de zijde van de Bergsingel geven de kerk een gesloten, burchtachtig karakter. Aan de noordzijde (aan de Nootdorpstraat) is dat iets minder, ook door de aanwezigheid van het grote transeptvenster. De kerk heeft in deze gevel twee ingangen, een klein portiek dat toegang geeft tot de devotiekapel, een grotere dubbele deur die op zon- en feestdagen gebruikt werd en toegang geeft tot het transept. Bijzonder detail bij deze geklampte deuren is het hang- en sluitwerk. In plaats van scharnieren zijn hier zeer traditionele gehengen toegepast.¹⁷

De westgevel ziet er op het moment nog ontoegankelijker uit dan de oostgevel, ondanks het feit dat dit de hoefdentree was van de kerk. Zoals we hierboven al hebben beschreven maakten de grijsblauwe stalen deuren geen onderdeel uit van het oorspronkelijk ontwerp. Vader en zoon Cuypers hadden hier een portiek gebouwd met terug liggende deuren. De hekken van de voetbalkooi, die pontificaal voor de voormalige hoofdingang zijn geplaatst, komen het gevelbeeld ook niet ten goede.

17) Deze gehengen zijn ook zeer typisch voor de neo-gotische architectuur omdat ze een zekere structurele eerlijkheid zouden uitstralen. Daarnaast boden ze de mogelijkheid ambachtelijk smeedwerk toe te passen.

Michaeliskerk in Hildesheim, Duitsland ca. 1001-1031

Exterieur Heilige Familiekerk

Entrees aan noordzijde

Gewijd metselwerk

Voorals in het interieur van de Heilige Familiekerk vinden we een groot aantal bijzondere metseltechnieken en –patronen die van uitzonderlijk vakmanschap getuigen. Allereerst zijn er de gemetselde spitsbogen. Wat opvalt aan de bogen is dat ze eigenlijk vrij sober zijn. Er is weinig gedaan om de bogen te verbijzonderen, de manier waarop de stenen zijn geplaatst is primair op metseltechnische afwegingen gestoeld. Bijvoorbeeld de scheiboog tussen de zijbeuken en het schip: het enige decoratieve aspect aan deze bogen is dat enkele stenen enkele centimeters naar voren springen of terug liggen. Desondanks hebben de spitsbogen een hoog decoratief gehalte. Bij deze bogen komen rationele afwegingen, ambacht en decoratieve kwaliteit samen in één element.

Iets vergelijkbaars is te zien in de kruisgewelven in de zijbeuken. Uiteraard vereist het vakmanschap om dergelijke gewelven in metselwerk uit te voeren, op zo'n manier dat het blijft staan. Kennis van dergelijke technieken was zeker in 1926 geen gemeengoed en is dat eigenlijk nooit geweest, ook niet in het tijdvak van de

Eerstesteenlegging door deken J.W. van Heeswijk

romaanse en gotische architectuur. Meer nog dan in de kerken van P.J.H. Cuypers is hier de absolute hoofdrol weggelegd voor het metselwerk. Het metselwerk is niet louter een materiaal om iets mee te construeren, maar vooral ook een manier om esthetische kwaliteit te behalen. De bedoeling was dat het ambacht er vanaf spatte. Vandaar ook dat het metselwerk nergens bepleisterd of beschilderd werd. Een ambachtelijk hoogstandje zijn de gewelven in het koor; met name het stuk tussen de viering en de apsis en het apsisgewelf zelf. Op ingenieuze wijze zijn er ruitpatronen in het metselwerk aangebracht. Het metselwerk draait in allerlei richtingen, vormt patronen, lijnen en dubbel gekromde vlakken.

Deze interactie tussen techniek en decoratie is niet overal zo subtiel. Elders in het gebouw is het metselwerk primair decoratief, zoals in de muurvlakken onder de narthex. De stenen worden hier verticaal geplaatst en zelfs op z'n kant. Dit patroon is ook gebruikt naast de toegangen in het transept. Een andere variant van deze soort decoratieve patronen vinden we in de zijbeuken waar de stenen spiraalsgewijs zijn verwerkt. Naast de diversiteit in metselverbanden en technieken

Spitsbogen en kruisgewelf in de zijkapel

Decoratieve toepassing van metselwerk

zijn er ook een groot aantal verschillende kleuren metselstenen gebruikt, vooral in het interieur. Bovendien zijn stenen gekozen met verschillende afwerkingen zoals glazuur. Het gebouw is daarmee een rijke staalkaart voor zeer uiteenlopende metselverbanden en –technieken.

Voor Joseph Cuypers waren deze met zorg uitgewerkte metselwerkconstructies meer dan materie alleen. Ze representeerden ook een moreel en godsdienstig ideaal. De gemetselde constructies werden opgetrokken volgens ijzeren natuurwetten. Deze natuurwetten waren volgens Cuypers en zijn katholieke tijdgenoten door God geschapen. Om het idee over-gesimplificeerd voor te stellen: de goede architectuur volgt de natuurwetten omdat deze door zijn God geschapen. Alles wat door God is geschapen is goed. De architectuur kan zo 'een beeld zijn der christelijke moraal, die in haar gestrengheid en juistheid is als de geometrie (...)' zo beweerde Joseph Cuypers. Het werkvolk, en in het bijzonder de metselaar vind als het ware zijn werkelijke bestemming in het metselen; hij 'veredelt' door zijn ambacht. Cuypers beschrijft ergens uitvoerig waarom de bisschop aan het begin van de werkzaamheden de bouwplaats bezoekt, de gedenksteen zelf inmetselt en zegent, en een kruis zet op de plaats van het altaar. Hij zag daarin het bewijs dat de Katholieke Kerk niet louter waarde hechtte aan het geestelijke, maar ook aan het stoffelijke: 'Spreekt daaruit niet de waarde die door de Katholieke Kerk gegeven wordt aan den arbeid voor den bouw van de kerk? (...) Van de waarde dezer gewijde handelingen dienen zij overtuigd te zijn, die met hart en geest aan den bouw medewerken.'¹⁸

Bijzondere objecten

Vlakken in de zijbeuken

Onder de oorspronkelijke ramen in de zijbeuken vinden we in een aantal traveeën telkens drie lichtgele vlakken; twee liggende vlakken en in het midden één rechtopstaand vlak. Op deze vlakken hingen de kruiswegstaties, schilderijen die scènes afbeelden uit het lijdensverhaal van Jezus; beginnend bij de ter dood veroordeling en eindigend bij de graflegging. Het lijkt erop dat het de bedoeling was om de staties als fresco's uit te voeren maar in plaats daarvan hingen er schilderijen. Deze schilderijen zijn echter na de splitsing van de kerk in 1981 verdwenen.

Glas-in-loodramen

De glas-in-loodramen van de Heilige Familiekerk komen uit het glasatelier van Joep Nicolas. Begin jaren '20 was hij nog niet zo bekend, later zou hij uitgroeien tot een factor van betekenis in zijn vakgebied. Het zijn waarschijnlijk geen volledige autonome werken van Joep Nicolas. Voor Joseph Cuypers speelde het glas-in-lood namelijk een belangrijke rol in zijn architectuuropvatting. Uit archiefstukken kunnen we opmaken dat de architect duidelijke instructies gaf over de productie van ramen. In tegenstelling tot zijn vader, die een voorkeur had voor felgekleurd glas, gaf Joseph de voorkeur aan meer gedempte kleuren, zoals te zien is in de ramen in de apsis.

Eerder hebben we al beschreven dat de grote transeptramen ook bezet waren met glas-in-lood, dit is echter verloren gegaan, net als veel van het oorspronkelijk glas in de zijbeuken en de lichtbeuk. Het glas in de devotiekapel is anders van stijl dan in de rest van de kathedraal. Hier vinden we florale motieven, zoals rozen en lelies, beide symbolen van de maagd Maria. Ook zijn de kleuren van dit glas veel feller dan in de rest van de kerk.

Weer een andere stijl is het rozetraam in de westgevel. Het werk is weliswaar figuratief maar zozeer geabstraheerd dat de christelijke voorstelling moeilijk te bepalen is. De voorstelling is opgebouwd uit louter verschillende gekleurde glasvlakken in loodlijst. Brandschildering, de meest gangbare techniek bij figuratieve glazen, werd hier niet gebruikt. Dit versterkt het abstracte karakter van het raam nog eens. Van binnenuit gezien herkennen we rechts een zwangere vrouwfiguur in een rood gewaad. Meest voor de hand liggende conclusie lijkt dat het hier om een modernistische interpretatie van de Onbevleete Ontvangenis van Maria gaat. De klassieke iconografie van dit onderwerp laat Maria zien in hemelse, zwevende toestand, van achteren bestraald door de zon of een grote halo, en onder haar voeten een halve maan. Deze klassieke elementen zijn allemaal terug te vinden in het glasraam, met als innovatie een inkijkje in de baarmoeder en de embryonale Jezus. Rechts van de Mariafiguur herkennen we een wit figuur, wellicht een engel. Daarnaast staat een bloem en een tak met

De Onbevleete Ontvangenis van Maria, Peter Paul Rubens geschilderd volgens de klassieke iconografie in 1628-1629. Museo Nacional del Prado Madrid

18) Jos. Cuypers, 1907. *Van Onzen Tijd*, jr. 7, p.107/108

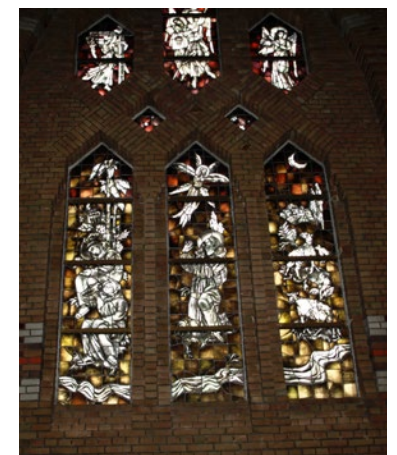
Glas-in-lood in de apsis, overwegend lichte kleuren

Rozetraam in de westgevel

bladeren afgebeeld; daaronder een wit dier, wat misschien een verwijzing is naar het Lam Gods.

Om drie redenen denken wij dat dit glasraam pas een aantal jaar later is geplaatst. Ten eerste omdat het raam niet op de glas-in-loodtekeningen staat van bureau Cuypers die tijdens de bouw zijn gemaakt. Ten tweede het stilistische argument. Het abstractieniveau van de voorstelling is voor de jaren twintig in een katholieke kerk zeer ongebruikelijk. Dergelijke modernistische voorstellingen konden voor de Tweede Wereldoorlog de goedkeuring van de clerus niet wegdragen.

Figuratief werk in de St.-Fransiscuskerk in Groningen van Joep Nicolas. Voorstelling: taferelen uit het leven van Franciscus van Assisi, 1932-1934

Na de Tweede Wereldoorlog werd de houding ten aanzien van de kerkelijke kunst soepeler. Ten derde lijkt het onwaarschijnlijk dat het werk is gemaakt door Joep Nicolas, de glaskunstenaar die de rest van de ramen in de kerk heeft gemaakt. Hij maakte in de jaren '20 ook figuratief werk maar veel minder abstract en altijd met brandschilderingen. Een goed voorbeeld van zijn stijl is te vinden in de St-Fransiscuskerk (Dom Bellot en H.C. van der Leur, 1932-1934) in Groningen.

Fresco's in de apsis

In tegenstelling tot het rozetraam zijn de fresco's in de apsis mogelijk wel van de hand van Joep Nicolas, die naast zijn werk als glazenier ook schilderde. Stilistisch lijken de fresco's sterk op zijn fresco's uit 1922 in de kerk van Asselt, waarmee hij als kunstenaar doorbrak. Vanwege het ontbreken van historisch bronmateriaal hebben we dit niet met zekerheid kunnen vaststellen. De werken zijn ook niet gesigneerd.

Fresco's van Joep Nicolas in de kerk van Asselt, 1923

De vijf fresco's in de apsis representeren vijf scènes uit de kinderjaren van Jezus zoals die voorkomen in de vier Evangeliën. Van links naar rechts beelden ze uit: 1. De annunciatie: aartsengel Gabriel vertelt Maria over haar zwangerschap. 2. Het bezoek van Maria aan haar nicht Elizabeth. 3. De geboorte van Jezus in de stal. Niet voor niets staat dit tafereel in het midden. 4. Presentatie van Jezus in de tempel. 5. De twaalfjarige Jezus in de tempel.

5 Fresco's in de apsis

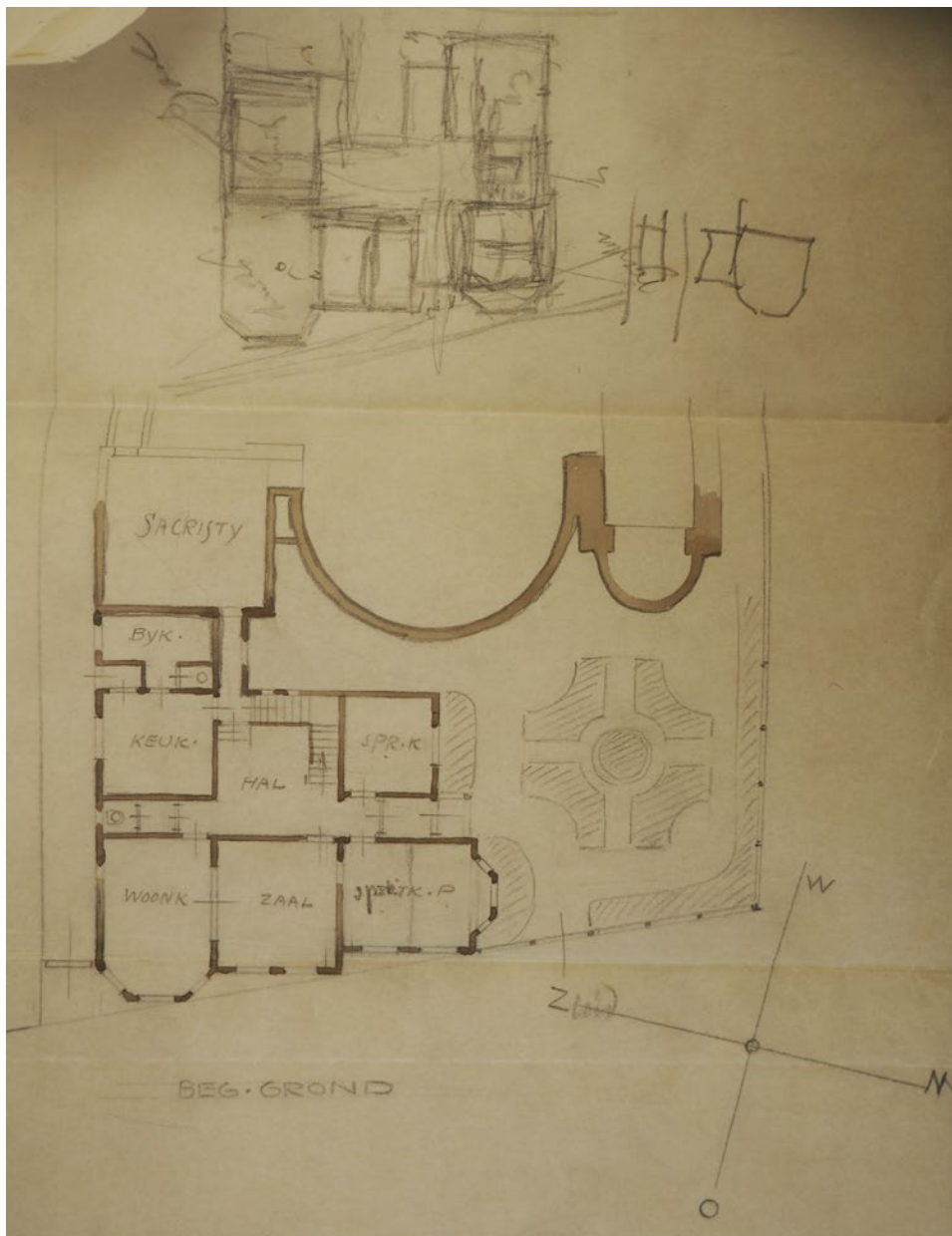
Architectonische analyse van de pastorie

Net als bij de kerk tekende Jacques Van Gils in 1914 een ontwerp voor de pastorie maar deze opdracht werd eveneens in 1922 overgenomen door vader en zoon Cuypers. Van het ontwerp van Van Gils voor de pastorie zijn alleen een aantal schetsen van de plattegrond bewaard gebleven, maar zeer waarschijnlijk bestond er al een definitief ontwerp van zijn hand voordat Joseph en Pierre Cuypers jr. het project overnamen. In zijn schetsen is Van Gils uitgegaan van een smaller bouwkvavel waardoor de pastorie voor de kerk zou komen te staan. Het lijkt erop dat hij de school situeerde op de plaats waar nu de pastoriwoning staat. Uiteindelijk is de pastorie naast de kerk komen te staan, op bijna de uiterste hoek van het bouwkvavel. Nadeel hiervan is dat de pastorie daarmee bij benadering vanuit zuidelijke richting het zicht op de kerk vrijwel volledig ontnemt. De kerk doemt pas op wanneer men hem al bijna is gepasseerd.

In de ontwerpen van zowel Van Gils als van vader en zoon Cuypers wordt de aansluiting tussen pastorie en kerk gemaakt door middel van een smalle gang. In een heel laat stadium is echter anders besloten. De verbinding is uitgevoerd als een één-laagse zaal die rechtstreeks aansluit op de sacristie. Van de zaal is niet meer terug gevonden dan een aantekening op een blauwdruk, met daarin de tekst 'Trouwzaal'. Aangezien de huwelijksviering in de kerk plaatsvond was deze zaal waarschijnlijk bedoeld voor recepties en andere niet-religieuze doeleinden. In architectuur en materialisering sluit het exterieur van de zaal aan de noord en oostzijde aan bij de pastorie. Aan de westzijde sluit het gevelmetselwerk aan op dat van de kerk. Mogelijk is dit deel later dicht gezet.

De pastorie van de Heilige Familiekerk, die bestemd was als woning voor de pastoor en drie kapelaans, is in tegenstelling tot de kerk een vrij conventionele jaren-twintigwoning zonder een al te sterke architectonische stijl. Dat geldt eveneens voor de zeer beperkt aanwezige ornamentiek in de sobere woning. Opvallend is dat de woning net als de kerk zich in feite afkeert van de Bergsingel. De entree is gemaakt aan de Veurstraat; de oostgevel aan de singel heeft ondanks de ruime erker meer de uitstraling van een achtergevel.

- 83 Ruimtelijk is de pastorie, die een bijna vierkante plattegrond heeft, georganiseerd rond een eenvoudig principe: in het midden van zowel de eerste als de tweede

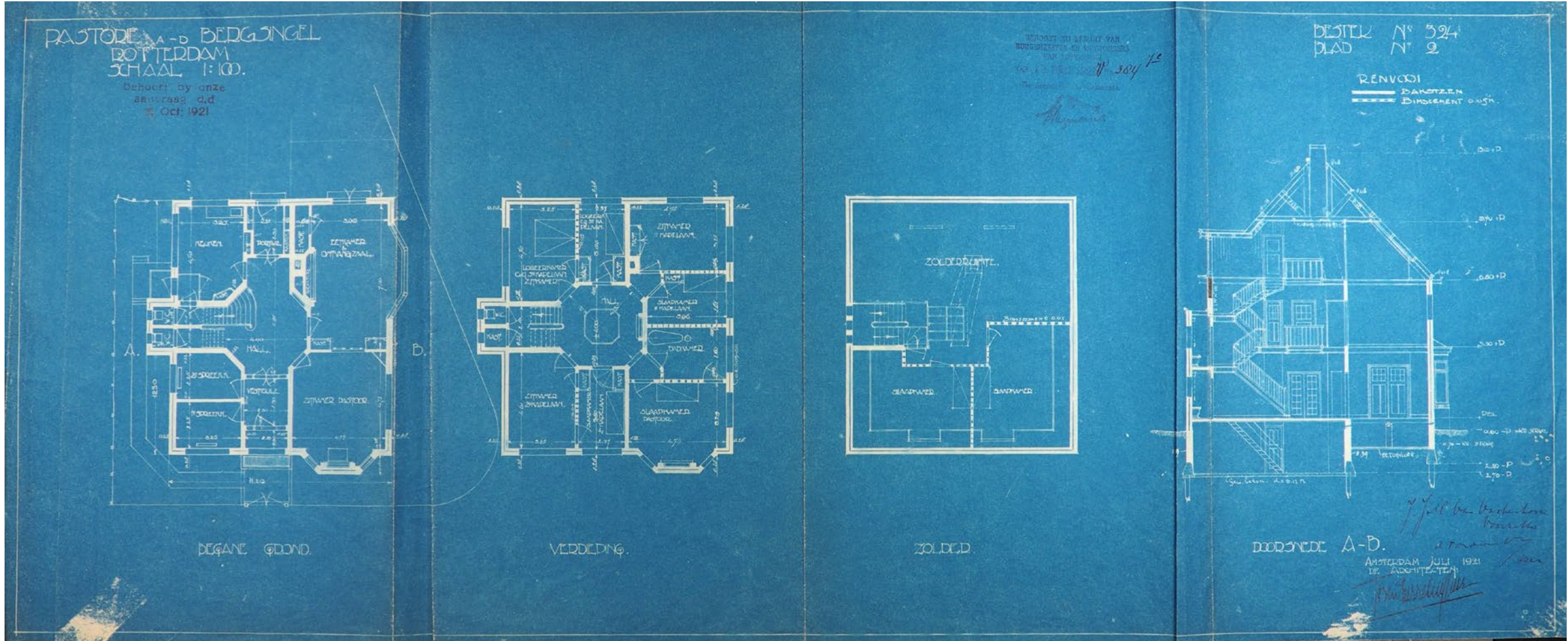

Schetsontwerp van Van Gils voor de pastoriewoning (omstreeks 1914)

verdieping bevindt zich een octagonale ruimte die toegang biedt op de verschillende vertrekken. Op de begane grond bevonden zich verschillende ruimtes die een semi-publiek karakter hadden, zoals spreekkamers en een ontvangstzaal. De zitkamer van de pastoor op de zuidoostkant van de pastorie vormt hierop een uitzondering. De eerste verdieping is opnieuw georganiseerd rond een octagonale ruimte. De oorspronkelijke tekeningen laten tevens in het midden een octagonale vide zien. Deze is waarschijnlijk later dichtgezet.

Op de verdieping liggen de slaap- en zitkamers van de pastoor en drie kapelaans. De pastoor had alleen zijn slaapkamer op de eerste verdieping, zijn ruimere zitkamer was op de begane grond naast de entree op de zuidhoek van de pastorie; de kapelaans hadden elk een kleine zitkamer met een aparte slaapkamer met ingebouwde kasten. Op de zolder, in aparte slaapkamers sliepen de huishoudsters die ook voor de priesters kookten en de was deden.

De pastorie komt in 2008, met het sluiten van de kerk, leeg te staan en als gevolg daarvan is het een aantal keren gekraakt. Ondanks de jarenlange verwaarlozing staat het pand er nog redelijk bij. Dat zegt iets over haar solide bouw.

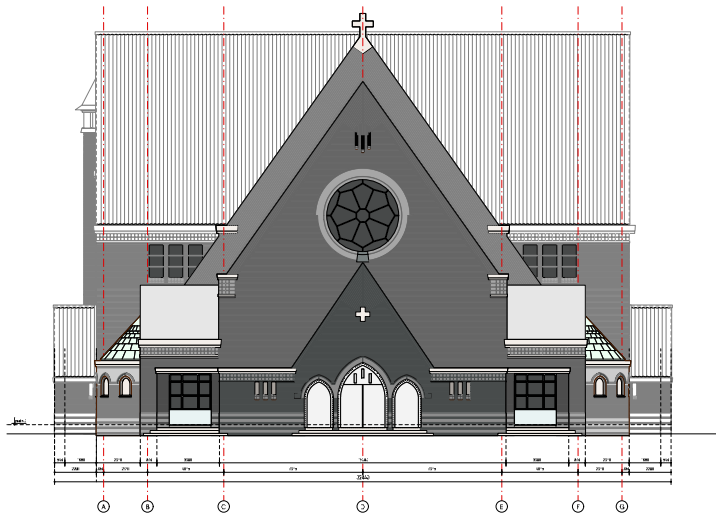

Bestektekening van de pastorie, 1921

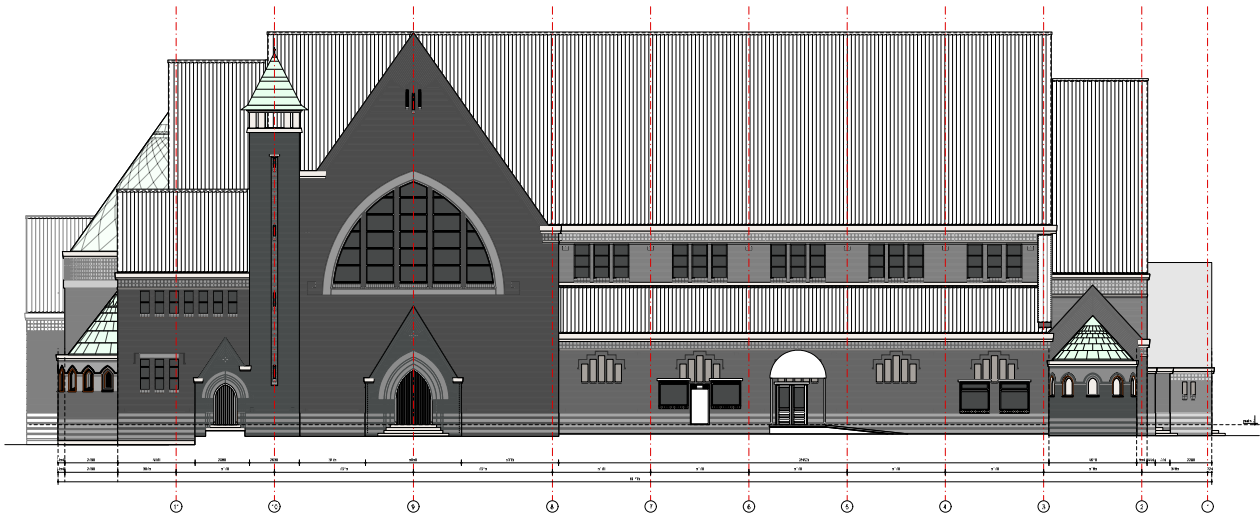

Noordorpstraat

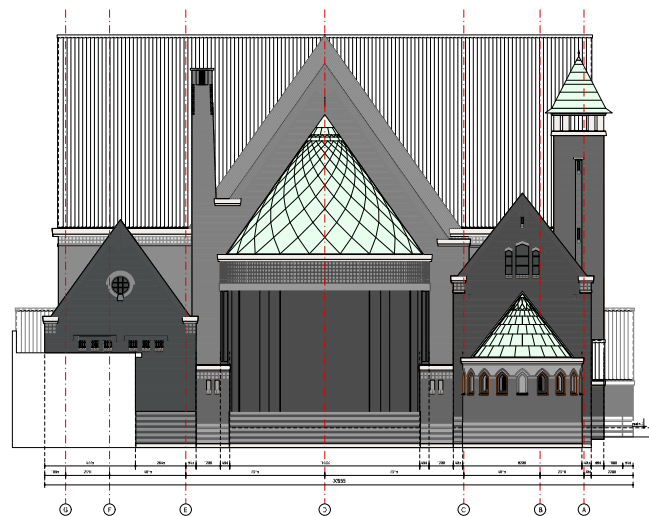

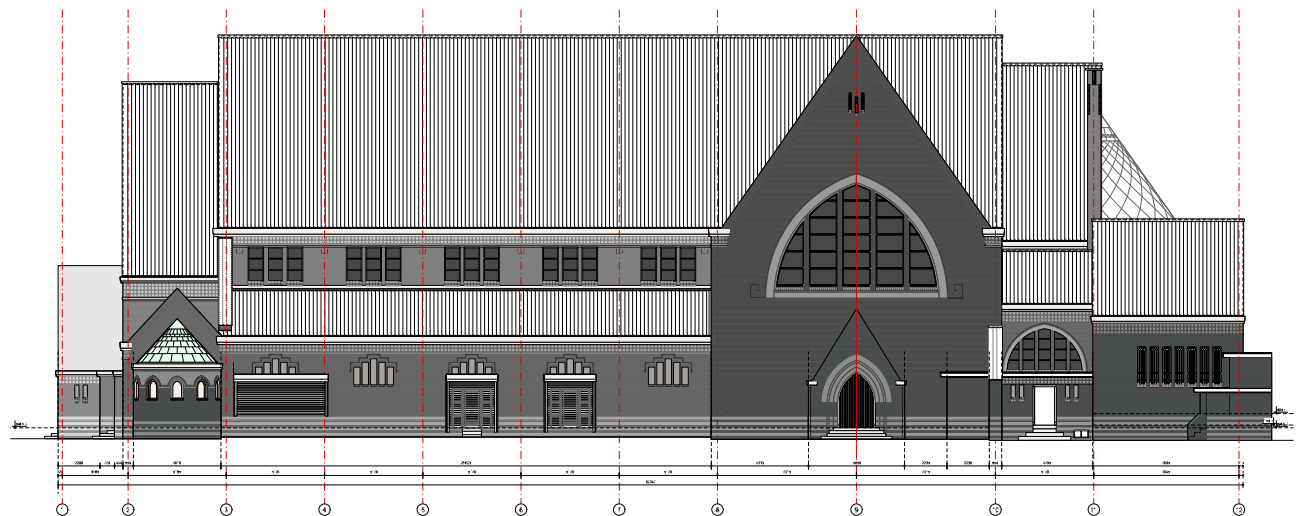
VOORGEVEL

LINKER ZIJGEVEL

ACHTERGEVEL

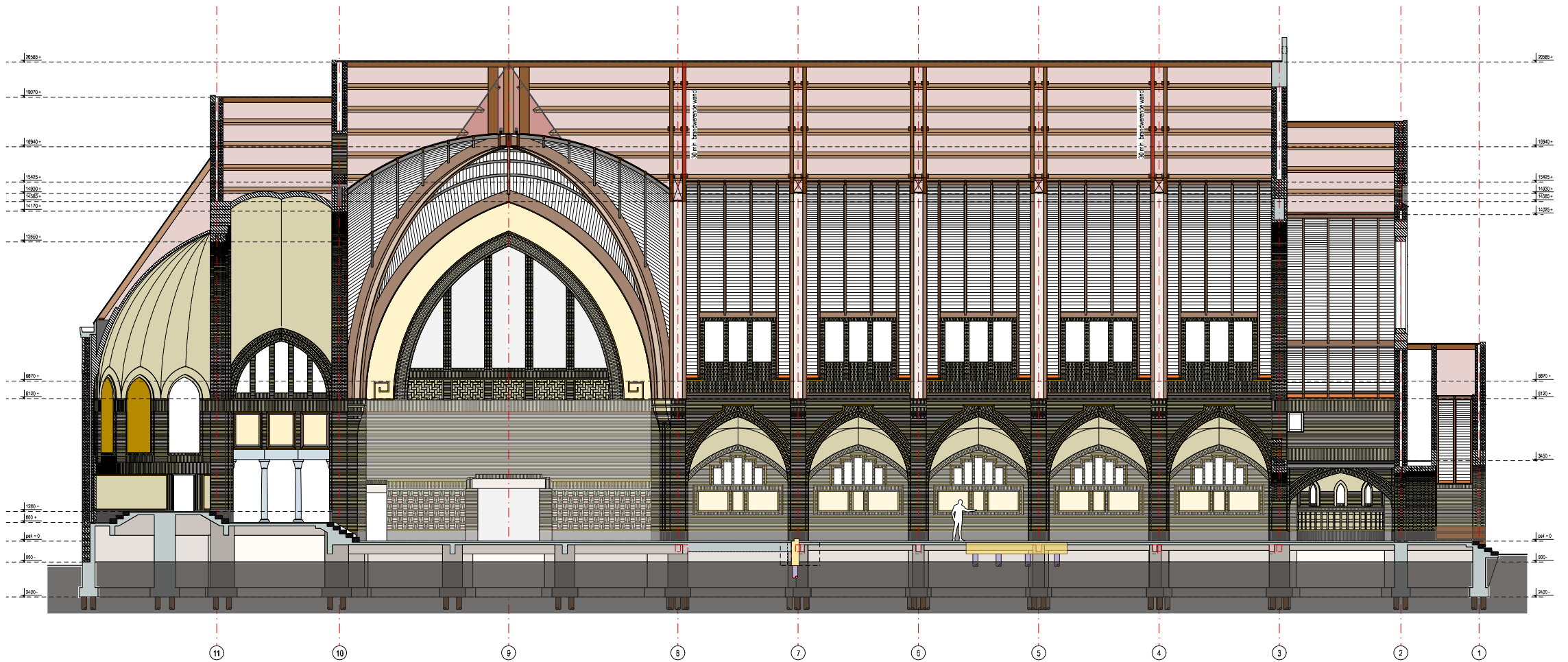
RECHTER ZIJGEVEL

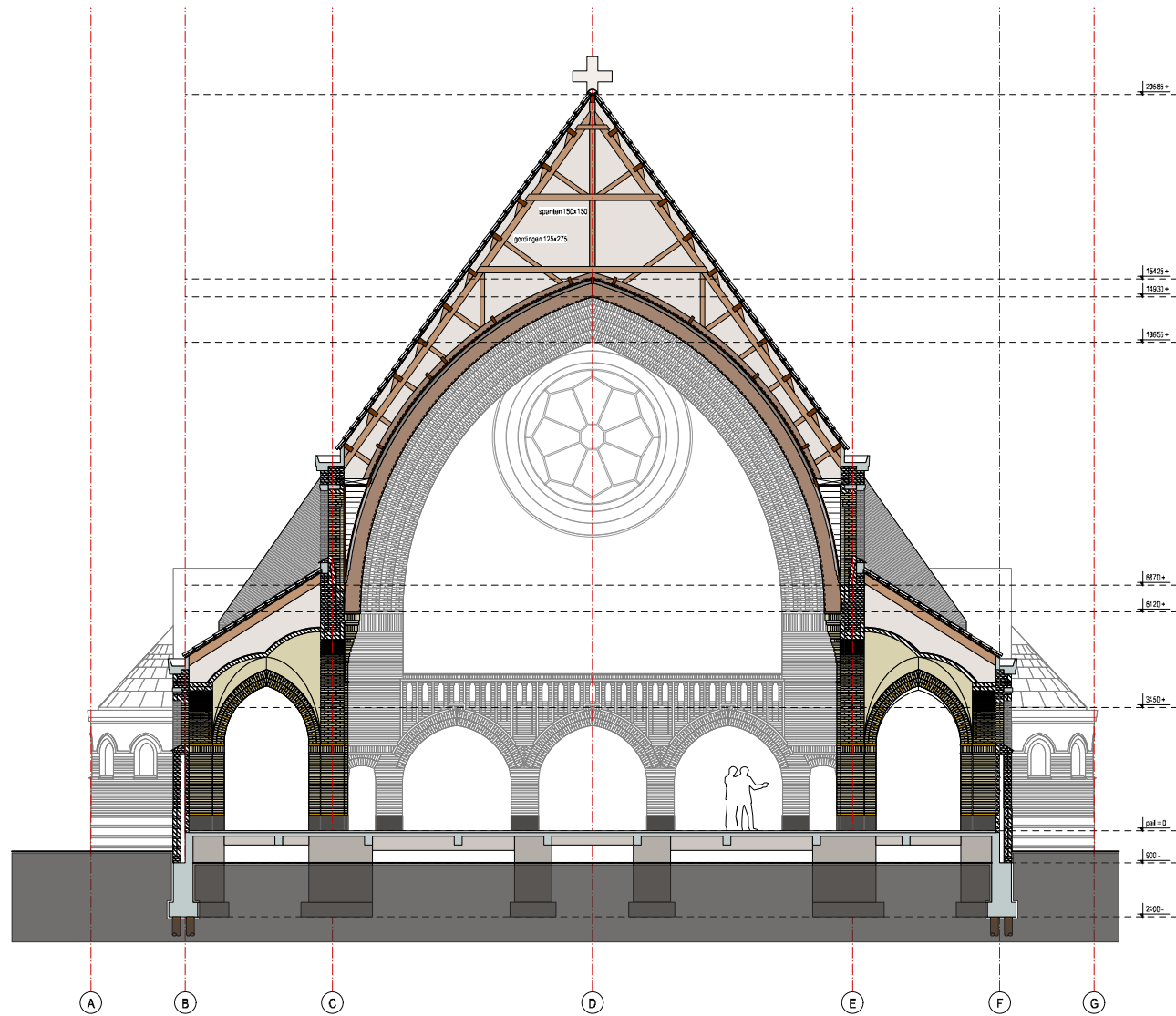
ALLE MATEN IN HET WERK TE CONTROLEREN

ONTWERP	IMPACT VASTGOED	TAK 14	H.F.K. 08
PROJECT	HEILIGE FAMILIE KERK (Noodtorstraat 4)	REGIO	6.424
OMSCHRIJVING	GEVELS BESTAAND	SCHAAL	1:100
		DATUM	07-12-2016
		PLAATS	...

PUTTER PARTNERS • ARCHITECTEN • ROTTERDAM

COÖRDINATOR: G.H. VAN DER LINDEN
 SCHRIJVER: H.F.K.
 E-MAIL: h.f.k.@[redacted].nl
 TEL.: 06-43000000

Bouw- technische beschrijving

Bouwmassa kerk

De Heilige Familiekerk is een kruiskerk met versmalde zijbeuken (ca. 4,00 m) en een verbreed middenschip (ca. 14,50 m), gebouwd op een grondvlak van 27,30 bij 60,00 meter. De gewelfhoogte in het middenschip gemeten is ca. 15,00 meter, in de viering gemeten ca. 17,00 meter. De goot boven de lichtbeuk ligt op 10,24 boven de vloer, de nok van het dak op 20,80 meter.

Van west naar oost gezien, wordt de bouwmassa gevormd door:

Een portico:

Oorspronkelijk is dit portiek half open. Het staat tegen de westgevel, afgedekt met een steil met pannen bedekt zadeldak, aan weerskanten afwaterend op een klein plat dak, boven de beëindigingen van de zijbeuken.

De narthex:

De ontvangstruimte in de eerste travee achter de westgevel heeft aan weerskanten een kapel en erboven een tribune. De narthex is van het schip afgescheiden door een gemetselde spitsboog, waarop de gemetselde topgevel van het schip staat. De narthex is afgedekt door een houten spitsbooggewelf. Over het gewelf is een met pannen bedekt zadeldak aangebracht, waarvan de nok lager zit dan dat van die van het schip. In de westgevel zit een groot roosvenster met aan de binnenkant een glas-in-lood paneel.

Het schip:

Het schip is opgebouwd uit 5 traveeën van 5,17 meter lang. Tussen middenschip en zijbeuken zijn gemetselde scheibogen met gemetselde kolommen, in de langsgewel vijf hoog geplaatste smalle getrapte gevelopeningen, gevat in een spitse muraalboog. Boven de scheibogen een lichtbeuk met in elk travee drie rechthoekige vensters. Onder de vensters gemetselde afzaten van verspringende koppen. Het middenschip wordt afgedekt door een houten spitsboog tongewelf waarvan de spanten als gordelbogen onder het gewelfvlak uitsteken en paarsgewijs op de kolommen rusten. Tussen de spanten is het gewelf met houten deeltjes afgetimmerd. Op de spanten staat de houten kapconstructie van het met pannen afgedekte zadeldak. De nok van het hoofddak ligt op 20,80 meter boven de vloer.

Het transept:

Tegen de noord- en zuid gevel staat een zware gemetselde muraalspitsboog met in de schildmuur de in vijven gedeelde transeptvensters. Tussen transept en koor staat een zware gemetselde scheidingsboog. De nok van het transeptgewelf ligt op gelijke hoogte met die van het schip. Van de viering ligt de top ongeveer twee meter hoger. Het transept wordt afgedekt met een zadeldak met de zelfde hoogte als boven het schip. Het transept heeft aan beide zijden een entree, aan de buitenkant overdekt met een zadeldak, ondersteund door zwaar metselwerk.

Het priesterkoor:

De vloer van het koor ligt drie treden boven het peil van de kerk. Het koor wordt geflankeerd door twee kapellen. De noordelijke kapel heeft een eigen entree. Boven deze devotiekapel is plaats gemaakt voor een zangkoor. De vloer boven de kapel is van beton en als cassettevloer uitgevoerd. De ruimte voor het koor wordt ontsloten via de betonnen torentrap. Boven de zangtribune zit een houten spitsboog-tongewelf. Het gewelf wordt afgedekt met een zadeldak, waarvan de nok in dezelfde richting loopt als boven het schip. De kapel aan de zuidkant van het koor wordt afgedekt door een kruisgewelf met daarboven een zadeldak. Tussen het priesterkoor en de apsis staat een gemetselde spitsvormige triomfboog, kleiner dan de scheidingsboog tussen transept en koor. Tussen de twee bogen hangt een kruisgraatgewelf. Dit gewelf wordt afgedekt door een zadeldak, waarvan de nok iets lager ligt dan die van het transept. Op de halfronde apsis staat een paraboolvormig gemetseld gewelf, dat, van buitenaf gezien wordt afgedekt door een half kegeldak, bekleed met koperen losanges.

De sacristie:

Aan de zuidkant, tussen de kapel en het priesterkoor ligt de sacristie. De sacristie heeft een verdieping, die wordt afgedekt met een zadelkap. Onder de sacristie zit een kelder waarin de stookinstallatie staat. Voor die installatie is een hoge beeldbepalende schoorsteen tegen de oostgevel gemetseld. Tussen de sacristie en de pastorie ligt een één-laagse, met een plat dak afgedekte gemeenschapsruimte.

De klokkentoren:

Naast het transept aan de noordkant staat een slanke klokkentoren met op ca. dertien meter boven de straat een open verdieping waarop, achter een met een betonnen band afgedekte borstwering, de kerkklok met luidmechanisme staat. De verdieping is afgedekt met een betonplaat, waarop een met koper bekleed tentdak staat.

Exterieur

De gevels zijn gemetseld in Vlaams verband. Voor het gevelmetselwerk zijn grove bonte klinkers met miskleuringen en gesinterde koppen toegepast. De plint, het cementraam, is uitgevoerd met donkerpaarse klinkers en is donker gevoegd, het werk erboven is uitgevoerd met een lichtere roodbruine steen en is lichter gevoegd. De voegen zijn verdiept aangebracht. Onder de goten is een fries gemetseld in een sierverband, opgesloten tussen uit het vlak getrokken biezen. Bij de gevelopeningen loopt het metselwerk de hoek om, de vensters liggen ver naar achteren. De steile afzaten onder de vensters zijn afgedekt met donker grijze Schiedamse dubbel hard gebakken tegels, overlappend aangebracht. De goten liggen op het metselwerk. Ze zijn in het werk gemaakt van grindbeton en na ontkisting gebrand en uitgewassen. De hellende dakvlakken zijn gedekt met blauwe dof verglaasde Romaanse pannen 15 st/m². De halve kegelvormige daken boven de koorafsluiting en de kapellen en het tentdakje op de klokkentoren zijn bedekt met 1mm dikke koperen platen. Voor de ingangen van het transept in de noord en zuidgevel zijn portico's aangebracht. Het hoogteverschil naar het trottoir wordt overbrugd door zware bloktreden van gebrand graniet. De zware opgeklampte dubbele entredeuren zijn aan de buitenkant beslagen met grote zwaar uitgevoerde versierde smeedijzeren schaniergehengen. De deuren worden van binnen uit afgesloten met een zware espagnolet. Deuren en kozijnen zijn volgens het bestek, van Slavisch eikenhout en zijn dekken geschilderd. Oorspronkelijk zaten in de westgevel dezelfde deuren. Die zijn bij de verbouwing

in 1981 verdwenen. De overige gevelopeningen in de kerk waren oorspronkelijk bezet met glas-in-lood panelen. De huidige kozijnen zijn uit latere bouwfases.

Interieur

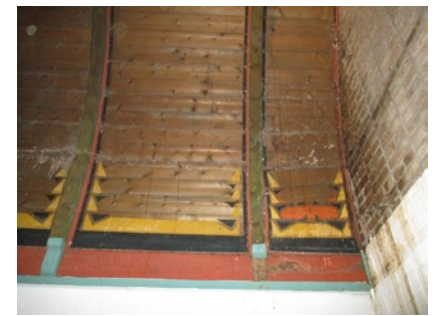
Het opgaande metselwerk is uitgevoerd met een Friese gele bezande klinker afgewisseld met groen verglaasde en licht rode Tiglia klinkers. Door de hele kerk heen staat het metselwerk op een plint van zwart verglaasde handvorm klinkers. De plint is 0,55 meter hoog. Daar waar er geen sierverbanden zijn aangebracht is het metselwerk uitgevoerd in Vlaams verband. De muraalbogen en kapitelen zijn mooi uitgewerkt. De gewelven zijn uitgevoerd met gele IJsseldrielingen in een bastaardmortel. Alle verbanden zijn volgens bestek op tekening uitgewerkt. De vloer van de kerk is betegeld met eenvoudige matte dubbelhard gebakken tegels van 98x98 mm, met op de achterkant de letters TS ingebakken. De hoofdkleur is terra. Om het vlak van het middenschip is een band aangebracht met een patroon van drie kleuren. Onder de bankvakken lag tapijt, opgesloten in een eikenhouten rand. Voor de verhoogde vloer van het koor zijn kruisvormige figuren in het tegelwerk zichtbaar. De tegelvloer is ernstig beschadigd, onder andere door wisselende bankopstellingen. Bij de herbestemming in 1981 zijn grote delen van de tegelvloer verdwenen. De vloeren van het koor en de kapellen zijn afgewerkt met een mozaïek van verschillende kleuren gepolijst marmer. De binnendeuren en kozijnen zijn allemaal van Slavisch eiken en zijn uit de eerste bouwfase en hebben nog het originele beslag. De fraai geprofileerde balustrade van de zangtribune boven de devotiekapel is eveneens van Slavisch eiken. Het hout van de deuren en balustrades is in drie kleuren gebeitst en vervolgens, volgens bestek, mat transparant afgelakt. De kozijnen zijn dekkend geschilderd. Vrijwel al het houtwerk heeft nog de originele afwerking. In de gang tussen transept en sacristie en in de ruimten onder de betonvloer van de westelijke tribune zijn houten plafonds aangebracht. De plafonds bestaan uit houten ribben met een eenvoudig geschaafd profiel, met daartussen vlakken van kraaldelen, afgewerkt met geprofileerde lijstjes. De plafonds zijn in vier kleuren gebeitst. Wat opvalt is dat de kleuren veel harder zijn dan die op de gewelven. Toch zijn ze uit de eerste bouwfase.

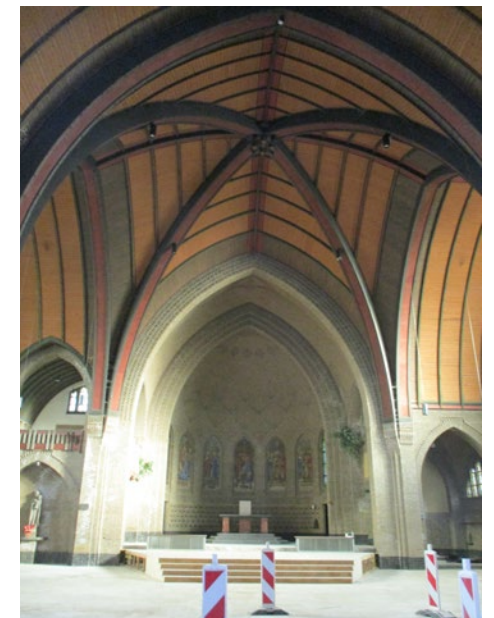
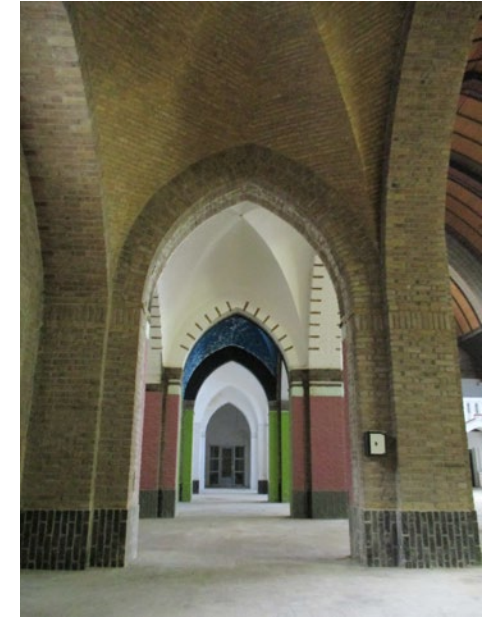

104

105

Constructie

De kerk is gefundeerd op houten palen. Op de paalkoppen zijn 0,50 meter dikke platen en stroken van gewapend beton aangebracht. Daarop stampbetonnen poeren en balken tot aan onderkant vloer. In de gevelbalken is vanaf 0,90 meter onder peil een sponning aangebracht waarin het cementraam wordt opgetrokken. Over de poeren is een gewapend betonnen cassettevloer aangebracht. De vloer van het priesterkoor is 0,60 meter hoger. De vloer onder de tabernakel steekt daar weer 0,50 meter boven uit. De gevels zijn verder uitgevoerd als spouwmuur, voornamelijk met steens spouwbladen en een spouw van 11 centimeter. De spouwbladen zijn met gegalvaniseerde ankers met elkaar verbonden. De spouw is bij kozijnen, balkopleggingen en muurbeëindigingen dicht gezet. De spouw wordt geventileerd met roosters, gemaakt van rechtop staande stenen. In een later stadium zijn er onder de gevelopeningen extra keramische ontluuchtingsblokjes ingemetseld.

De zijbeuken zijn afgedekt met een schuin oplopend graadgewelf. Dat komt omdat de muraalboog op de gevel veel lager is dan de spitsboog tussen schip en zijbeuk. Op de stramienen koppelt een spitsboog de zuil aan de gevel en zorgt er daarmee voor dat de krachten uit de spanten goed worden afgedragen. De scheidingsboog tussen het transept en het koor is versierd met naar voren en naar achter springende koppen. In de wand waar de apsis tegenaan staat is ook een op een soortgelijke manier gedecoreerde gemetselde spitsboog aanwezig, maar met een kleinere maat. Tussen de twee gemetselde vlakken is een graadgewelf gemetseld met versieringen in rode en groen geglazuurde stenen. De halfronde apscis wordt afgesloten met een prachtig uitgevoerd bolvormig gewelf met versieringen van contrasterende verglaasde stenen in een ruitpatroon. De gemetselde gewelven zij vanaf de basis tot 1/3 van de hoogte, van bovenaf verzwaard met beton. De spatkrachten uit het gewelf op de apsis worden opgevangen door twee ringankers die boven in de gevel zijn ingemetseld.

Het transept en middenschip zijn afgedekt met een houten spitsboog tongewelf dat gedragen wordt door de 6,25 meter hoge gemetselde zuilen. De spitsboogspanten die paarsgewijs op de zuilen staan, zijn van gelamineerd hout. Zij dragen het gewelf en de kap. Tussen de spantparen is het gewelfvlak door houten ribben verdeeld in 5 velden. De verdeling correspondeert met de drie-vaks gevelopeningen in de lichtbeuk. De gewelfvelden tussen de ribben bestaat uit houten plankjes, waarschijnlijk van douglas. Het houten gewelf is heel schraal

transparant gebeitst in vijf aardkleuren. De gelamineerde spanten zijn donker bruingrijs, de strook schrootjes langs de spantbenen kopergroen, de ribben een tint donkerder groen en de drie tussenliggende velden lichtoranje-houtkleurig. De multiplex koppelstroken tussen de spanten donkerrood. Op de kopergroene stroken zijn met een sjabloon eenvoudige florale versieringen aangebracht.

De spanten hebben een doorsnede van 100 x 700 mm. Zij staan op een stalen plaat met nok. Deze plaat ligt op het gemetselde kapiteel en is 15mm dik. Van beneden af gezien steken de spanten 0,30 meter door het vlak van het gewelf en werken daarmee als muraalbogen bij een gemetseld gewelf. Van bovenaf gezien is de gewelfvorm afgetimmerd met vuren houten delen waarover een laag losliggend mastiekvilt is aangebracht. Dat laatste om te voorkomen dat doorslaand vocht uit het dak in het houten gewelf terecht kan komen. Op de top van de spanten staat een makelaar van ruim vier meter hoog, die de nok draagt. Van de nok af tot aan de goot lopen spantbenen, die op drie niveaus met dubbele trekplaten met elkaar worden verbonden. Vanaf de top van het gewelf naar de goot toe worden de spant benen afgestempeld op het gelamineerde spant.

De hele kapconstructie is geleverd en uitgevoerd door de firma Nemaho uit Doetinchem. De N.V. Nemaho, de Eerste Nederlandsche Maatschappij voor Houtconstructies werd in 1921 opgericht als een samenwerkingsverband tussen Otto Hetzer AG uit Weimar en de N.V. Houthandel G.J. Horsting uit Doetinchem. Hetzer maakte in Duitsland sinds 1907 houtconstructie van gelamineerd hout en leverde ook spanten in Nederland. Via een opdracht in Doetinchem in 1920 ontstond een samenwerking die een jaar later leidde tot de oprichting van de N.V. Nemaho. Eén van de eerste belangrijke opdrachten in Nederland was het leveren en aanbrengen van de houtconstructie voor de tentoonstellingshal van de Oude RAI in 1922. De spanten werden in Duitsland gemaakt en door Nemaho geplaatst. In de eerste jaren van het bestaan van het bedrijf ontving men veel opdrachten voor kerken. Een van de eerste kerken met gelamineerde houtconstructie was de Herstelde Apostolische Gemeente in Enschede. De hoofdconstructie bestaat uit kniespanten met afgeronde hoeken. De spanten hebben een I-vormige doorsnede en zijn waarschijnlijk in Duitsland gemaakt. De constructievorm lijkt bijna letterlijk uit de hallenbouw te zijn vertaald. Dat komt in die periode meer voor. De enkelbeukige protestant-christelijke kerken lenen zich goed voor een dergelijke constructie. De gelamineerde spanten met een I-vormige doorsnede werden in het verleden genageld. De latere vol-profiel spanten zijn gelijmd. Lange tijd is daar een Caseinelijm voor gebruikt. Deze lijm wordt bereid uit proteïnen, eiwitachtige stoffen, die onder andere, over blijven bij de bereiding van kaas.

De parabolische vol-profiel spanten, zoals die in de Heilige Familiekerk zijn toegepast zijn op maat gemaakt. Het is geen zelfstandige constructie zoals bij de kerk in Enschede, maar een klassiek samengesteld systeem waarbij de spatkrachten door de massa van de zijbeuken worden opgevangen, zonder trekstangen. Omdat de zijbeuken relatief klein zijn moet het gewelf van het middenschip licht zijn. Dat was te realiseren met deze houtconstructie, zonder concessies te hoeven doen aan het klassieke beeld van het spitsbooggewelf. Er is dus een samenhang tussen de religieuze opvatting, de plattegrond, de vormwens en constructie-en materiaalkeuze, die vanwege de zorgvuldige uitvoering hier goed uitpakt. Dat komt het best tot zijn recht bij de viering.

Bouwmassa pastorie

De pastorie is ontworpen als een vrijstaand, vierzijdig gebouw, met een rechthoekig grondvlak van 11,23 bij 12,54 meter, twee bouwlagen hoog, afgedekt met een tentdak.

Het grondvlak, met de korte zijde aan de Veurstraat, is verdeeld in 3 traveeën van 5.10, 2.40 en 3.73 meter breed. De brede beuk is georiënteerd op de Bergsingel. Hierin zijn de voornaamste verblijfruimten ondergebracht. De twee smalle traveeën zijn in de lengte opgedeeld in, van noord naar zuid gezien, traveeën van 4.84, 2.80 en 4.90 meter breed. In het smalle travee is het trappenhuis opgenomen. Het trappenhuis steekt 1.10 meter door de westgevel en doorsnijdt in de hoogte het dakschild. De kruising van de twee smalste traveeën is verruimd tot een achthoek met een doorsnede van 4.00 meter. Hierin ligt de centrale hal waarop alle verblijfsruimten uit komen, met uitzondering van de twee spreekruimten op de begane grond die alleen vanuit de vestibule wordt ontsloten. De verdiepte entree in de zuidgevel is via de vestibule verbonden met de hal. Vanaf de hal loopt een besloten gang door naar de trouwzaal, de aansluiting op de kerk. Het trottoir ligt in het ontwerp op 0,60 meter onder het peil van de begane grondvloer, het referentie peil. De twee westelijke traveeën zijn onderkelderd. De keldervloer is aangelegd op 2.70 meter min peil. De begane grond heeft een verdiepingshoogte van 3.50 meter, het plafond zit op ca. 3.20 meter hoogte. Op de eerste verdieping zit het plafond op ca. 3.00 meter hoogte, de nok zit op 13.00 meter boven peil. Op de zolder is een plafond ingetekend op 2,90 meter boven de vloer.

Gevels

De gevels zijn gemetseld in halfsteens verband met een lichte bruingele vormbaksteen in waalformaat. Het metselwerk is uitgevoerd met smalle voegen, vol gevoed en gesneden. Tot aan de onderdorpels van de raamkozijnen op de begane grond is het metselwerk uitgevoerd in een donkere roodbruine klinker in waalformaat. De donkere plint is afgesloten met een rollaag. Dezelfde steen is als enkellaagse bies toegepast boven en onder de 5-laags hoge rollagen boven de gevelopeningen van de begane ondergrond, één laag boven de onderkant van de gevelopeningen van de verdieping en als beëindiging van de penanten op de verdieping. De biezen steken iets voor het gevelvlak uit. Boven de gevelopeningen op de verdieping is een vlak gestuukte geschilderde lijst aangebracht van ca. 30 centimeter hoog. De penanten worden afgesloten met een rol van 4 lagen

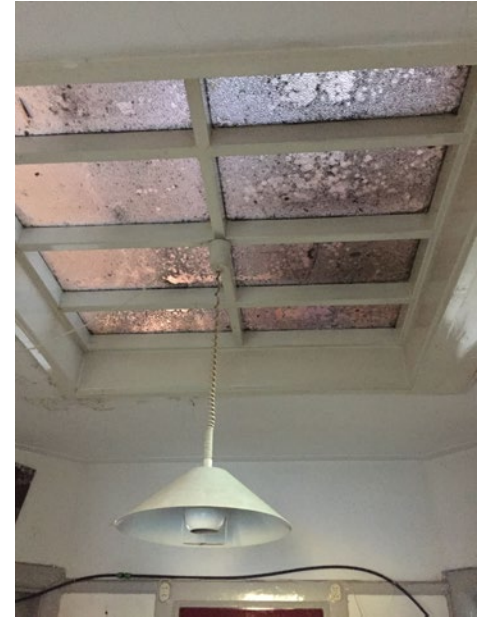
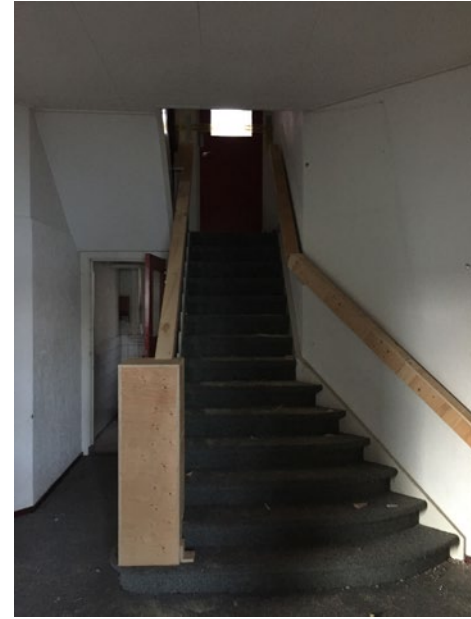
hoog. De rollagen op de verdieping en boven de gevelopeningen op de begane grond zijn half in de lichte en half in de donkere steen gemetseld, waardoor een getande lijst ontstaat. Onder de kozijnen wordt het metselwerk afgedekt met mat geglazuurde keramische raamdorpelstenen.

Om de opening van de verdiepte aangebrachte entree tekent zich een architraaf af doordat het metselwerk hier drie koppen breed iets naar voren is gezet. Het hoogteverschil tussen trottoir en entree wordt overbrugd door drie granieten bloktreden. Het entreekozijn in de vorm van een melkmeisje is van hardhout en is transparant gelakt, net als de hardhouten voordeur met verhoogde wel. In het bovenlicht boven de deur zijn twee tussenstijlen aangebracht. In het bovenlicht zijn glas-in-lood panelen geplaatst. De zuidgevel van de vertrekken in de brede travee is trapeziumvormig uitgemetseld, als ware het een erker. In de korte zijden zijn smalle kozijnen opgenomen. In het brede vlak, parallel aan de straat zijn delen terug gemetseld waarmee een fijne verdeling is bereikt. Aan de woonkamer, in de oostgevel zit een brede trapeziumvormige erker. De erkerkozijnen staan met de voorkant van het metselwerk gelijk. Boven de kozijnen is een zware getrapte houten lijst aangebracht. De erker wordt afgedekt met een hellend dakje met een getimmerde overstek.

De kozijnen zijn van grenenhout en dekkend geschilderd in een lichte kleur. De bovenramen zijn uitgevoerd als valramen, de beneden ramen draaien naar binnen. De ramen zijn donkergroen geschilderd. De bredere bovenlichten hebben een verticale roedeverdeling. De bovenlichten zijn beglaasd met gefigureerd enkelglas, de beneden ramen met enkel floatglas. In de kozijntje van het trappenhuis zijn stalen spijlen opgenomen. Op het keukenraam in de westgevel na, zijn alle kozijnen en ramen oorspronkelijk. In afwijking van de tekening van Cuypers zijn er in de noordgevel op de begane grond geen kozijnen opgenomen in keuken en woonkamer. Dat zal te maken hebben met het gevorderde inzicht dat de trouwzaal als verbindend element tussen de pastorie en de kerk zou worden gebouwd.

Interieur

Op de begane grond liggen de representatieve ruimten. Deze verdieping heeft ook een wat grotere vrije hoogte. Links van de vestibule liggen twee spreekkamers. Vanuit de centrale hal worden naar rechts, de zitkamer van de pastoor ontsloten.

116

117

De grootste ruimte van de pastorie was een ontvangstruimte op de noordhoek van het gebouw. Deze ruimten, de ontvangstruimte en de zitkamer van de pastoor, staan met elkaar in verbinding via dubbele schuifdeuren die wegschuiven tussen inbouwkasten.

Een houten bordestrap met uitwaaiende voortreden en een bewerkte eikenhouten hoofdballuster geeft toegang tot de eerste verdieping. De spijlen in het traphek, afwisselend smal en breed met perforaties zijn eigeel geschilderd. Het is in deze fase niet vast te stellen of dit hekwerk oorspronkelijk is. Onder het bordessen van de trap zijn de toiletten gesitueerd. Eén toilet is alleen vanuit de keuken toegankelijk, blijkbaar bedoeld voor de huishoudsters.

Op de eerste verdieping waren de privévertrekken van de kapelaans en de slaapkamer van de pastoor.

Op de zolder zijn op tekening twee kamers afgescheiden van de bergzolder en is er onder de hanenbalken een plafond aangebracht. Deze waren bestemd voor de huishoudsters die bij de priesters inwoonden en de huishoudelijke taken waarnamen. In een latere fase is er een derde kamer en een badkamer bijgekomen. Weer later is de hele zolder vrij gemaakt.

Het interieur, voor zover daar nog iets van zichtbaar is, is vooral eenvoudig. Terugkerend element op de wanden is een hoog aangebrachte geprofileerde lambriseringslat en een eenvoudige lage plint. De plafonds zijn vlak gestuukt en voorzien van een vlakke lijst. Een van de weinige bijzonderheden is de prominente plaats die de radiatoren innemen.

De pastorie is ontworpen met een centrale verwarming. Voor die tijd is dat bijzonder. Zo bijzonder dat Cuypers op tekening de radiatoren in de representatieve ruimten behandelde als een schouw. In de woonkamer, de kamer met de erker, is in de wand tegenover de erker een brede nis aangebracht waarin een grote radiator is ingetekend. De nis is nu nog zichtbaar, maar met rechte hoeken in plaats van afgeschuinde. Of de radiator er gekomen is, is de vraag. De cv-installatie was net als de elektrische installatie geen onderdeel van het bestek. In de huidige situatie staan de radiatoren in de erker. In de zitkamer van de pastoor is de radiator geprojecteerd in de nis in de zuidgevel. De nis is tot een hoogte van ca. 1,20 meter betegeld met dikke geprofileerde hittebestendige bronskleurig verglaasde keramische tegels, zoals in die periode vaker toegepast bij schouwen voor kolenkachels. Dat verklaart de wat curieus ogende schijnerker aan de zuidgevel. Op de verdieping, in de slaapkamer van de pastoor staat de radiator

ook in de nis. Hier zijn geen schouwtegels aangebracht. Dat is wel weer het geval bij de radiator die is opgesteld op de centrale overloop op de eerste verdieping. In de overige vertrekken zijn geen radiatoren ingetekend.

Vanuit de keuken op de begane grond gaat er een trap naar de kelder. De kelder is opgedeeld in een stookruimte, met kolenhok; onder de keuken een deel voor de opslag van proviand en wijn, aan de zuidzijde. De inrichting van de wijnkelder is in originele staat.

Fundering en kelder

De pastorie is gefundeerd op houten palen. Op de paalkoppen is rechtstreeks een betonnen fundering aangebracht, die alleen rondom de paalkoppen van wat wapening is voorzien. De aanlegdiepte van de fundering is 2,20 meter, bij de kelder 3,10 meter onder peil. De stampbetonnen fundering eindigt op ca. 0,80 meter onder peil. Daar begint het trasraam, onder de gevels 1 ½ steens dik en in de kelder aan de binnenkant voorzien van een klamp. Het trasraam loopt door tot onderkant van de begane grondvloer. Daar gaat het gevelmetselwerk over in een spouwmuur, met een spouw van 6 centimeter. De keldervloer en wanden zijn van gewapend beton. De vloer heeft een dikte van 0,15 meter, de wanden zijn 0,12 meter dik, voor zover zij tegen de stampbetonnen fundering zijn aangestort. De dragende wand in de kelder is 0,22 meter dik. De vloer in de voorraadkelder is afgewerkt met een terra-keurige hardgebakken tegel.

De tuinmuur is eveneens gefundeerd op houten palen. De paalkoppen zitten op 1,60 meter min peil. Op elke paal is een slanke poer aangebracht van stampbeton. Op 0,50 meter min peil worden de poeren gekoppeld door middel van een gewapend betonnen balkje van 0,22 bij 0,30 meter. Hierop is het muurtje gemetseld. Oorspronkelijk bestond de tuinafscheiding uit gemetselde penanten, afgedekt met een hardstenen plaat en daartussen stalen gaashekken. In 1957 is deze afscheiding vervangen door het huidige tuinmuurtje dat volledig gemetseld is en afgedekt wordt door een gemetselde ezelsrug.

Vloeren

Boven de kelder is een steenachtige vloer aangelegd, een combinatievloer die bestaat uit stalen l-liggers met daartussen getoogde stampbetonnen veldjes. Over

de constructievloer is een steenachtige dekvloer aangebracht. Bij de opname was niet zichtbaar hoe de vloeren zijn afgewerkt. In de toiletten op de bordessen in het trappenhuis zijn dezelfde vloeren aangebracht. De afwerking van de toiletten is nog origineel. De begane grondvloer in het brede travee en de verdiepingsvloeren zijn van hout, vurenhouten balken beschoten met vurenhouten messing en groefdelen. In de brede beuk is de balklaag, 80 x 250 mm zwaar. De balken liggen 0,62 meter uit elkaar en zijn in het midden van de overspanning voorzien van andreaskruizen, om de stijfheid van de vloer te verhogen. In de smallere beuken zijn de balken 230mm hoog. Alle vloervelden overspannen van oost naar west. Op de tekening van de verdiepingsvloeren is een achthoekige sparing zichtbaar met een doorsnede van 1,50 meter. Boven deze sparing is in het westelijke dakschild een daklicht aangebracht. Boven de grotere gevelopeningen zijn stalen lateien opgenomen, vermoedelijk dubbele hoeklijnen. Van buitenaf is dat zichtbaar door de wit geschilderde negge. In het archief is hier niets over gevonden. Vanwege de staalconstructie zijn er bij alle grote gevelopeningen ravelingen opgenomen in de balklagen.

Bouwmuren gevels en scheidingswanden

De gevels zijn uitgevoerd als spouwmuur, met een spouw van 6 centimeter. Voor die tijd vernieuwend. Het is niet bekend of en hoeveel ankers er in de spouwmuur zijn opgenomen. De spouw begint op het trasraam en is oorspronkelijk niet geventileerd. In een latere fase zijn onder de gevelopeningen keramische ventilatieblokjes ingemetseld. Uit de tekeningen kan opgemaakt worden dat de spouwen op de hoogte van de verdiepingsvloeren zijn dichtgemetseld. De balkdragende binnenwanden zijn steeds gemetseld. Op de begane grond zijn de niet-dragende scheidingswanden halfsteens gemetseld. Op de verdiepingen zijn de scheidingswanden uitgevoerd in bimsceement-blokken. Alle wanden zijn vlak afgepleisterd.

Kap

De constructie van het tentdak bestaat uit Hollandse spanten en gordingen. De kap wordt vooral gedomineerd door twee gemetselde schoorsteenkanalen, die op de zolder versleept worden naar onder de nok, waar ze overgaan in een gemetselde schoorsteen, die het dak uit steekt. Eén kanaal komt uit de keuken, het ander kanaal uit de stookkelder. De schoorsteen rust op de hanenbalken van de

samenkomende spanten. Over de spantbenen zijn gordingen aangebracht. De kap is beschoten met vurenhouten messing en groefdelen. In de dakschilden aan de noord en zuid kant zijn twee dakkapellen aangebracht. Ook in het oostelijk schild zit een dakkapel. Dit wijkt af van de oorspronkelijke tekening. Het zijn eenvoudige dakkapellen met zink beklede wangen. De rondom overstekende dakjes zijn met bitumen afgewerkt. Boven de trap steekt de gemetselde gevel en muren door. Het dakoverstek hier is wat zwaarder uitgetimmerd. De dakschilden eindigen in en brede overstekende goot. De goot is met zink bekleed. Het front van de overstekken wordt gevormd door twee overlappende boeidelen. De onderkant is afgetimmerd met kraaldelen. De goten en overstekken zijn dekkend geschilderd in een lichte kleur. De dakschilden zijn gedekt met rode verbeterde Hollandse pannen en met vlakke, in de specie aangebrachte nokvorsten op de hoekkepers.

Sloop inbouw buurtcentrum uit 1981, 2017

Bouw- kundige wijzigingen

Sinds de oplevering van de Heilige Familiekerk in 1927 hebben zich een aantal wijzigingen voorgedaan in, aan en om de kerk (en in beperktere mate bij de pastorie), die vervolgens weer grotendeels ongedaan zijn gemaakt. We beperken ons in dit hoofdstuk tot een opsomming van de grote ingrepen die in het verleden zijn gedaan, die het architectonische en ruimtelijke karakter van het gebouw raken en daarmee van invloed zijn op de uiteindelijke waardering van het gebouw en de hieruit voortvloeiende aanbevelingen.

Kerk:

21-04-1925	Bouwvergunning verleend
12-06-1925	Aanbesteding
30-06-1925	Contract getekend met de aannemer, N.V Internationale Gewapende Betonbouw (IGB) uit Breda.
13-07-1925	Start bouw eerste deel. De eerste fase bestaat uit het koor, het transept en het eerste travee van het schip
27-08-1925	Eerste paal
20-10-1925	Start betonwerk fundering
03-02-1926	Start metselwerk
26-04-1926	Eerste kapsant gesteld
23-09-1929	Eerste steen gelegd
30-10-1926	Eerste deel van de kerk gereed
06-11-1926	Eerste deel in gebruik genomen. De noodkerk wordt in 4 weken tijd gesloopt

06-12-1926	Start tweede deel
20-12-1926	Start heiwerk
23-01-1927	Start betonwerk fundering
14-03-1927	Start metselwerk
07-06-1927	Eerste kapsanten gesteld
15-11-1927	Hele kerk opgeleverd ¹⁹
03-12-1927	De kerk wordt geconsecreerd

Mutaties na oplevering:

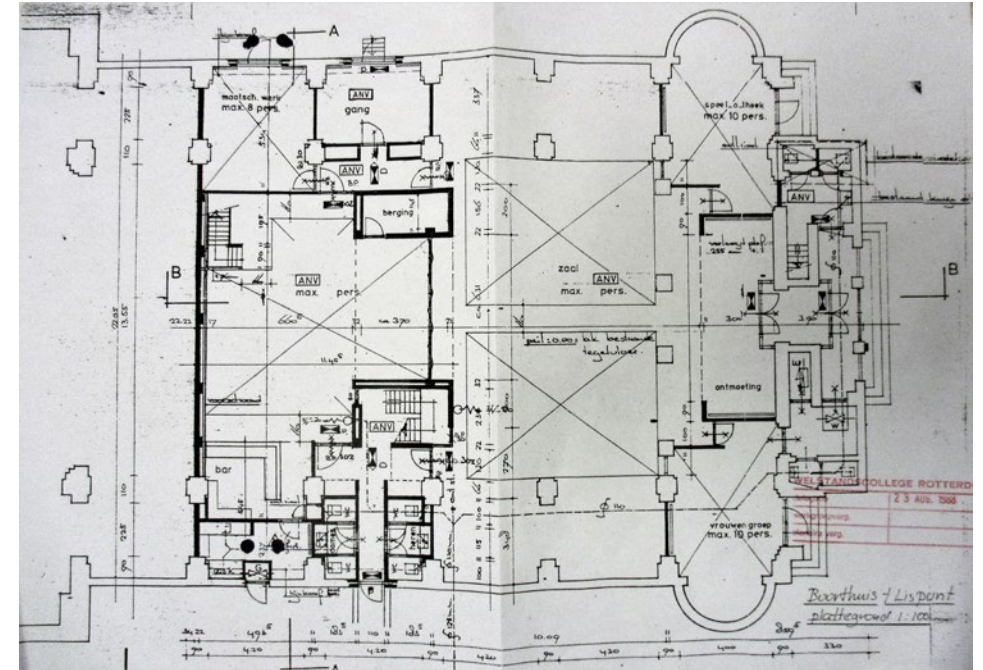
1966	In 1966 worden door architect H.C. van der Leur schetsen gemaakt voor een nieuw bankenplan. Hierbij wordt het priesterkoor naar voren gehaald en worden de banken daar in een cirkelvorm omheen gezet. Deze aanpassingen aan het interieur vallen samen met een aanpassing van de verwarmingsinstallatie. De nieuwe installatie voorziet in het inblazen van verwarmde lucht via grote verticaal geplaatste roosters aan weerskanten van het priesterkoor, tussen het koor en de beide kapellen. Dit plan zal niet zijn doorgegaan. De nieuwe inblaasrooster zijn opgenomen in het houten podium dat voor het verhoogde koor is aangebracht. Bij deze wijziging van de installatie zijn ook vloerrooster in het schip verplaatst.
1981	Door het steeds verder teruglopend aantal kerkbezoekers is het kerkbestuur genoodzaakt de kerk te verkleinen. Het westelijk deel van de kerk, met uitzondering van de eerste travee voor de viering, wordt beschikbaar gesteld aan de Dienst Gemeentelijke Gebouwen van Rotterdam. Het Pelsorgel uit 1950, dat op het zangtribune stond, wordt verplaatst naar het transept, waar het tegen de zuidgevel wordt opgesteld. Op het eerste stramien voorbij de viering, wordt in een gelige vormbak een steens muur gemetseld met aan de achterzijde steunberen. De wand wordt tussen het spantpaar geplaatst. Daarvoor wordt de

¹⁹ Tijdens de bouw zijn er een aantal bezuinigingen doorgevoerd, onder ander is het beschilderen van de kap vervallen. Daarvoor in de plaats is het gewelf gebeitst. De kerk is in eerste instantie ontworpen voor meer dan 1100 bezoekers. Op last van de bouwinspecteur is dat teruggebracht naar 1052, waarmee precies aan de eisen voor de vluchtwegcapaciteit kon worden voldaan.

multiplex koppelstrook tussen de twee spantbenen verwijderd. In wand wordt de donkere plint van verglaasde stenen zoals overal in de kerk aanwezig, meegenomen. Voor fundering van de scheidingswand zijn enkele buispalen geslagen waarop een betonbalk is aangebracht. In dezelfde baksteen is tussen de devotiekapel en het transept een halfsteens wandje geplaatst. Tegen deze wand is aan de kant van de kerk een sokkel gemetseld met daarop een schaal en een Mariabeeld van Vic. Sprenkels. Dit beeld komt waarschijnlijk uit een ander deel van de kerk.

In opdracht van de Dienst Gemeentelijke Gebouwen vraagt Architectenburo Rob Bulte in 1981 een vergunning aan voor het bouwen van een buurtcentrum in het westelijk deel van de kerk. In het ingediende plan worden in de twee oostelijke traveeën twee vloeren aangebracht. Een vloer op ca. 3,00 meter hoog en een vloer op 6,90 meter hoogte. De lagere vloer steekt in de zijbeuken. In de vloer zit een grote vide, waardoor de gemeenschapsruimte op de begane grond voldoende hoogte heeft. De tweede vloer ligt iets onder de lichtbeuk. Voor de constructie van de vloeren worden in het middenschip twee verticale gemetselde kokers opgericht. In één koker zit het trappenhuis, en de ander bergruimten. Voor de fundering van de kokers worden stalen buispalen geslagen, waarop een gewapend betonnen plaat wordt aangebracht. Tussen de verticale elementen en de nieuwe scheidingswand in de kerk worden stalen moerbinten aangebracht met daar overheen een houten vloer. Op enkele plaatsen wordt de staalconstructie gekoppeld aan de gemetselde kolommen van de kerk. De nieuwe inbouw wordt zoveel mogelijk los gehouden van de kerk. Dat lukt niet helemaal. Vooral de ruimtes in de zijbeuken vallen somber uit en worden geschilderd, ongeacht de ondergrond.

De volgende twee traveeën worden helemaal open gelaten. Deze ruimte dient als zaal. De kapellen in de narthex worden van de zaal afgescheiden door een gestuukte halfsteense wand. Centraal, onder de tribune is een ontmoetingsplek geprojecteerd als inleiding voor de grote zaal. Op het zangtribune wordt een zaaltje gemaakt geschikt voor 40 personen en bestemd voor

jongeren. Het dak van dit zaaltje zit net onder het roosvenster in de westgevel. De wand tussen de kleine en de grote zaal is van glas, gevat in hardhouten kozijnen die staan afgesteund op stalen kokerprofielen. De westelijke entree dient als hoofdentree van het nieuwe buurthuis. De zware opgeklampte kerkdeuren worden vervangen door een tochtportaal. De deuren in de westgevel die in de zijbeuken uitkomen, daar dienst deden als nooduitgang, worden vervangen door raamkozijnen, die wat meer licht binnenbrengen.

De aanpassingen in de langsgevels zijn beperkt. In de noordgevel worden twee deursparingen gemaakt, voor een leveranciersingang en voor een gasmeterkast. In de zuidgevel worden twee kozijnen geplaatst met deur en zijlichten. De deuren zijn nodig om aan de vluchtwegeisen te voldoen. De vijf-raams gevelopeningen in zijbeuken worden dichtgezet en van buiten

gepleisterd. Ook de spitsboog openingen in de zijkapellen worden dichtgezet. Bij de drie-raams gevelopeningen van de lichtbeuk zijn de glas-in-lood panelen vervangen door kozijnen met isolatieglas. De middelste ramen zijn voorzien van een klepraam. De stalen steunstaven voor de glaspanelen zijn blijven zitten.

Bij niet gedateerde onderhoud werkzaamheden zijn de pannen op de daken boven de kapellen aan de westzijde vervangen door bitumineuze dakbedekking met blank aluminium trimmen.

1988 Een paar jaar later wordt er een aanvraag gedaan voor het aanbrengen van een luifel en een aanpassing van de hellingbaan. Hierachter ligt de wens om de hoofdentree te verplaatsen naar de Nootdorpstraat.

1993 In dat jaar wordt er een aanvraag gedaan voor het aanbrengen van een viertal raamkozijnen in de noordgevel. Dat heeft ermee te maken dat de grote zaal inmiddels apart geëxploiteerd wordt en o.a. als sportzaal dienst doet. Er is ondertussen in de grote zaal ook een verlaagd plafond aangebracht.

2008 In dat jaar sluit de kerk haar deuren. Het Pelsorgel wordt overgebracht naar de Laurenskerk. Het buurthuis draait nog een paar jaar door, maar ook dat moet, gedwongen door de veranderende tijden en bezuinigingen, de kerk verlaten.

2017 Sloop van het in 1981 ingebouwde buurthuis.

Pastorie:

1922 Bouwvergunning verleend

1923 In 1923 werd een bouwvergunning afgegeven ten behoeve van het oprichten van een R.K. Diaconie-school, ontworpen door de Rotterdamse architect Jos Margry, de huidige Imeldaschool.

1923 De pastorie werd op 02-08-1923 gereed gemeld.

1955 In 1955 is het pand intern verbouwd tot jongenshuis. Dat moet een bescheiden verbouwing zijn geweest. Er zijn geen stukken teruggevonden van die verbouwing.

1957 In 1957 is er een vergunning aangevraagd voor het aanbrengen van een nieuwe tuinmuur om pastorie en kerk.

1963 In 1963 is er op zolder een kamer bijgebouwd en zijn de badkamers op zolder en op de eerste verdieping gemoderniseerd. Daarbij zijn een aantal oorspronkelijke inbouwkasten verdwenen. Bij die gelegenheid zijn er ook aanpassingen gedaan aan de Cv-installatie. Uit die periode stamt de kast met laatjes in de gemeenschapsruimte op de begane grond.

2008 Leegstand pastorie.

Oeuvre omschrijvingen: Jac. Van Gils, J.Th. T. Cuypers en P.J.J.M. Cuypers jr.

Jacques van Gils (1865-1919)

Jacques van Gils, wiens voornaam vaak wordt afgekort tot Jac., is een tamelijk onbekende architect die vooral in zijn geboorteplaats Rotterdam werkzaam is geweest. Zijn ouders kwamen eind 19de eeuw vanuit Oosterhout naar Rotterdam maar keerde terug naar Brabant voordat Jacques volwassen was. Vandaar dat hij, net als Pierre Cuypers, studeerde aan de Academie in Antwerpen. Na zijn studie werkte Van Gils enige tijd als tekenaar in bij Louis of Frans Baeckelmans²⁰, twee broers die in die jaren verantwoordelijk waren voor verschillende neogotische kerken, en prestigieuze opdrachten in Antwerpen zoals het Justitiepaleis aan de Britselei en het Stuivenberghospitaal aan de Lange Beeldekensstraat. Ook werkte

20) Joseph Cuypers noemt in zijn artikel over Jac. van Gils niet bij welke broer Baeckelmans hij werkte.

Van Gils enige tijd voor de Tilburgse architect Henri van Tulder (1819-1903), een neogotische kerkenbouwer van de generatie van Pierre Cuypers sr.

Van Gils had een grote historische interesse, werkte mee aan de Heemschut-beweging en de Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie. Ook had hij door heel Europa gereisd om een groot aantal monumentale kerken in Frankrijk, Italië, België, Duitsland en Nederland op te meten en te tekenen. Rond 1900 wordt hij door Victor de Steurs gevraagd om directeur te worden van de Ambachtsschool in Maastricht, een functie die hij maar korte tijd uitvoerde. In zijn Maastrichtse jaren ontwierp hij onder andere in 1901 Hotel L'Empereur in een neoromaanse, pittoreske stijl. In 1902 vestigde hij zich opnieuw in zijn geboortestad Rotterdam en ontwierp daar verschillende herenhuizen, onder andere aan de Heemraadsingel en de Mathenesserlaan. Zijn belangrijkste gerealiseerde Rotterdamse werk was het M.C. van Dooren's Gesticht aan de Coolsingel uit 1908. Hij ontwierp hier een statig gebouw in neorenaissancistische stijl, gelegen naast het Erasmiaans Gymnasium. Later bouwde J.J.P. Oud in het gaatje ertussen zijn beroemde café de Unie. Alle drie deze gebouwen werden door het bombardement van 1940 verwoest.

Van Gils kende de drie generaties Cuypers goed, ze hadden elkaar leren kennen bij het herbouwproject van Haarzuilens waar Pierre en Joseph twintig jaar mee bezig zijn geweest. Daar was Van Gils verantwoordelijk voor het ontwerp van een aantal landelijke woningen en boerderijen.²¹ Ook had Van Gils voor Pierre en Joseph Cuypers gewerkt als opzichter bij de renovatie van de toren van de Catherinakerk in Brielle.²² Daarnaast kenden ze elkaar van de kunstkring de Violier, waarvan Joseph Cuypers onder-voorzitter was en Van Gils tot de 'werkende leden' behoorde.²³

21) Joseph Cuypers, 1920, 'De architect Jacques van Gils', in: **Rotterdamsch Jaarboekje 1920**. Rotterdam: W.L. & Brusse's Uitgeversmaatschappij.

22) Peter Don, 1992, **Voorne-Putten**. Waanders Uitgevers: Zwolle. p. 181.

23) Zie de ledenlijst van De Violier in **Van Onzen Tijd**, 1906, 7:2.

Jacques van Gils (1865-1919)

De HH. Nicolaas en Gezellenkerk, ook wel de Raamstraatkerk genoemd in Delft is een belangrijk werk in het oeuvre van Van Gils. Deze kerk werd in 1910 ingewijd en heeft een sterk romaans karakter. Het zadeldak is vergeleken met de neogotische kerken minder stijl; de forse klokkentoren is in de oksel van de cruciform gedrukt waardoor een asymmetrische, speelse compositie ontstaat.

In 1912 ontwerpt Van Gils een kerk in de Deense stad Roskilde. Omdat katholieken in het overwegend lutherse Denemarken schaars waren had de Nederlandse parochiepriester ter plaatse ook maar een Nederlandse architect aangetrokken; in die jaren was het ongebruikelijk om niet-katholieke architecten aan een rooms-katholieke kerk te laten werken. De kerk die Van Gils ontwierp in Roskilde is opvallend sober, met zowel neoromaanse als neogotische stijlmotieven: rondbogen gecombineerd van spitsbogen en vlakke gevels volledig uitgevoerd in metselwerk, met opnieuw een asymmetrische compositie van de gebouwvolumes. Van Gils liet zich hier overduidelijk inspireren door de lokale variant van de gotiek zoals nog te zien was in de middeleeuwse kathedraal van de Roskilde. Bijzonder aan deze variant van de gotiek was de uitvoering in metselwerk, iets wat de Deense gotiek gemeen had met de Nederlandse gotiek. Toch was het vooral de Deense romaanse architectuur die Van Gils sterk aansprak, en dan met name de abdijkerken van de Benedictijnen te Soro Ringstedt, Roskilde en Ribe. 'De eenvoud, de

Raamstraatkerk in Delft (1910)

St. Laurenskerk in Roskilde Denemarken (1912)

kleur, de verhoudingen, zijn van eene zoo overweldigende schoonheid en kracht, dan men de bekoring ervan nimmer vergeet en tot de schoonste kunstgenietingen des levens rekenen mag', aldus Van Gils.²⁴

Twee jaar later werkt Van Gils een ontwerp uit voor de Clementskerk in Hilversum, een kerk in centraalbouw met een volume-opbouw die doet denken aan Noorse staafkerken. Joseph Cuypers ontwierp overigens voor deze kerk na het overlijden van Van Gils in 1919 een uitbreiding. Net als bij zijn ontwerpen voor de Raamstraatkerk in Delft en de kerk in Roskilde had Van Gils hier de klokkentoren asymmetrisch geplaatst; deze werd echter wegens geldgebrek niet uitgevoerd.²⁵

In de snel veranderende architectuuropvattingen aan het begin van de 20e eeuw zocht Van Gils naar een nieuw ankerpunt en probeerde hij net als Pierre Cuypers sr. de draad van de traditie ergens in de architectuurgeschiedenis opnieuw op te pakken. Van Gils vond dat eerder in de volkse dorpskerken met hun haast naïeve, pittoreske vormtaal dan in de flamboyante neogotiek.²⁶ Sommigen van zijn tijdgenoten zagen hem niet als een bijzonder vooruitstrevend ontwerper. De schilder Huib Luns wees erop dat zijn tijdgenoten hem een 'middeleeuwer' noemde met 'een kinderlijke vereering van de 13e, 14e en 15e eeuw'.²⁷ Ook Joseph Cuypers wees op de kritiek die Van Gils kreeg op zijn 'ouderwetse' ontwerp voor het gebouw van de Van Doorenstichting aan de Coolsingel, een kritiek die hij overigens zelf niet deelt. In het Rotterdamsche Jaarboekje van 1920 omschrijft hij Van Gils als een architect die 'het meest modern is geweest in zijn kerkbouw', en spreekt zelfs de wens uit dat het plan voor de H. Familiekerk aan de Bergsingel nog eens uitgevoerd zou worden. Verwijzend naar de Raamstraatkerk schrijft hij: 'Wij zien zulk een eenvoudigen typischen baksteenbouw van uit den trein ten westen, als we het station Delft binnen rijden. De vormen zijn tot de meest primitieve geometrische teruggebracht; de baksteen is als materiaal van kleine afmetingen met veel toewijding gebruikt om daarmee typische spelingen van licht en kleur te verkrijgen. (...) Hoe zeer is het te betreuren, dat het hem niet gegeven was nog een half dozijn Godshuizen tot stand te brengen, waarvan de plannen volgens het moderne programma, met korten, breeden aanleg, bij zijn plotseling overlijden in

24) Jac. van Gils, 1915, 'Bouwkunst', in: *Van Onzen Tijd*, 15: 22, pp. 262-264.

25) Idem..

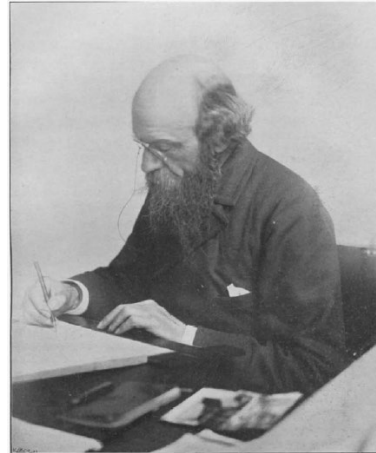
26) Jac. van Gils, 1912-1913 'boekbespreking' in: *Van Onzen Tijd*, 9: 27, pp. 446-450.

27) Huib Luns in: *De Maasbode*, 5 november 1919.

October grotendeels gereed lagen, om voor of na uitgevoerd te worden.'²⁸ Niet veel later zou Joseph Cuypers benaderd worden om het werk van Van Gils voor de Heilige Familiekerk af te maken.

J. Th. J. (Joseph) Cuypers (1861-1949)

Josephus Theodorus Joannes Cuypers werd op 10 juni 1861 geboren in Roermond uit het huwelijk tussen Petrus (Pierre) Josephus Hubertus Cuypers en Antoinette Alberdingk Thijm. Pierre Cuypers, die in de daaropvolgende jaren zou uitgroeien tot een van de meest spraakmakende en invloedrijke moderne architecten, staat in die jaren nog maar aan het begin van zijn carrière. Hoewel vader Pierre van bescheiden komaf was, wist hij op te klimmen tot een van de meest gerespecteerde culturele figuren van zijn tijd. Joseph, zijn oudste zoon werd dus geboren in een familie die tot de culturele en maatschappelijk voorhoede van het Nederland behoorde. Joseph was vernoemd naar zijn peetvader en oom Josephus Alberdingk Thijm, een Amsterdamse boekhandelaar, uitgever en schrijver die over een uitstekend netwerk beschikte. Alberdingk Thijm had de jonge Pierre Cuypers onder zijn hoede genomen en zich opgeworpen als pleitbezorger van zijn vernieuwende ontwerpvoorstellen. Hoewel Alberdingk Thijm als katholiek zijn leven lang veel kritiek over zich heen kreeg van de liberaal-protestante elite was hij door zijn onafgebroken stroom aan publicaties simpelweg niet te negeren. In zijn leven zou

P.J.H. (Pierre) Cuypers sr.

J. Th. J. (Joseph of Jos.) Cuypers

Rijksmuseum in Amsterdam ca. 1895

hij maar liefst 2200 publicaties²⁹ op zijn naam schrijven, waarvan een aanzienlijk aantal de loftrampet staken over de neogotiek van zijn vriend en zwager Pierre Cuypers. Zijn werkkraft was overigens minstens zo indrukwekkend. Vader Pierre bouwde meer dan 70 kerken in Nederland, talloze scholen, kapellen en kloosters. In het laatste kwart van de 19e eeuw bouwde hij tenminste twee projecten van nationaal belang: het nieuwe Rijksmuseum en het Centraal Station, beide in Amsterdam. Met deze projecten drukte hij zijn stempel op het aanzien van de hoofdstad.

Net als Alberdingk Thijm was Josephs vader Pierre Cuypers ondanks zijn grote invloed niet onomstreden. Alleen al zijn katholieke levensovertuiging was genoeg om hem te wantrouwen; zijn gotische rationalisme werd afgedaan als een terugkeer naar de donkere Middeleeuwen, het tijdperk van voor de protestantse Reformatie, de herontdekking van de klassieke oudheid en het rationalisme van de

28) Joseph Cuypers, 1920, 'De architect Jacques van Gils', in: *Rotterdamsch Jaarboekje 1920*. Rotterdam: W.L. & Brusse's Uitgeversmaatschappij. p. 68, 69.

29) www.ru.nl/kdc/over_het_kdc/archief/over_de_archieven/cultuur_en_recreatie/archieven_van_0/personen/alberdingk_thijm_j_a/ (geraadpleegd op: 23-02-2017)

Verlichting. In de gotiek vond Cuypers echter meer dan alleen een aantrekkelijke architectuurstijl; het ging hem ook over de gilden en de ambachten die een sociale, volksverheffende functie hadden. Om zich heen zag hij hoe de snel opkomende industrie grote hoeveelheden kitscherige bouwproducten op de markt bracht. Deze producten fungeerde in sommige gevallen puur als maskerade voor de slechte achterliggende architectuur. Bovendien werkte de industrialisatie door de toenemende arbeidsdeling ontwortelend. Oude ambachten verdwenen en daarmee verdween ook een stuk 'ownership' bij het werkvolk. De Middeleeuwen representeerde voor Cuypers en Alberdingk Thijm een weliswaar geïdealiseerde, maar holistische samenleving waarin moraliteit, religie, gemeenschap en ambacht zich op een harmonische wijze tot elkaar verhouden.

Joseph Cuypers groeide dus op in een vooraanstaand katholiek gezin waarin veel aandacht was voor culturele ontwikkeling. Net als andere jongens uit de betere katholieke families werd hij opgeleid aan het kleinseminarie Rolduc, een jongensinternaat dat grotendeels door zijn vader was ontworpen. Na Roduc ging Joseph Cuypers verder studeren aan de Polytechnische school in Delft, de voorloper van de huidige TU Delft. De jonge Cuypers kreeg daar les van professor Eugen Gugel, een Duitser die vooral als pleitbezorger van de neorenaissance wordt herinnerd. Deze sterke voorkeur betekende overigens niet dat hij de neogotiek als stijl volledig afwees, zolang deze maar werd toegepast voor katholieke kerken. Voor meer civiele gebouwen konden dan klassiek geïnspireerde stijlen dienst doen.³⁰ Nadat hij zijn studie had afgemaakt maakte Joseph Cuypers een rondreis en bezocht Engeland, Frankrijk, Duitsland en Italië.³¹

Daarna, in 1885 begint Joseph Cuypers al snel op het architectenbureau van zijn vader te werken waar hij zijn bijdrage levert aan het ontwerp van talloze katholieke kerken in neogotische stijl. Ook werkt hij mee aan het ontwerp en de uitvoering van het Rijksmuseum waarvoor hij later ook een uitbreiding ontwerpt. In 1892 krijgt het architectenbureau Cuypers de prestigieuze opdracht voor de herbouw van kasteel De Haar. Vader en zoon werken maar liefst 20 jaar aan de opdracht. Hoewel het project vooral geassocieerd wordt met vader Pierre leverde Joseph Cuypers ook een belangrijke bijdrage aan het project.

Kasteel de Haar

Joseph Cuypers had grote bewondering voor zijn vader maar hun relatie was tevens gecompliceerd. Vader Pierre kon genadeloos zijn als de ontwerpen hem niet aanstonden of niet overeenkwam met zijn 'beginselen'. In een brief aan zijn vader schrijft Joseph:

'Als in 't atelier te Roermond U mijn ontwerpen wijzigt en anders laat uitvoeren, heb ik mij terug getrokken. Als het teekeningen geldt, heb ik daarna steeds gezocht hoe ik volgens Uw oordeel kon werken. Als ik in 't Rijksmuseum een of ander advies gaf, dat U later vernietigde, heb ik rustig gedragen het verwijt dat van andere zijde tegen mij werd ingebracht; dit alles paste mij slechts als zoon.'

En in een andere brief uit 1913 schrijft hij:

'Altijd ben ik overtuigd geweest, dat ik nooit die weldaden zou kunnen vergoeden. Mijn artistiek talent staat daar te laag voor, mijn werkkraft is te gering om tegenover de uwe te kunnen stellen, mijn geestesgaven kunnen bij de uwe niet in de schaduw staan. Het is dus bij mij ook niet opgekomen om tot iets te willen dwingen. Sedert jaren betreur ik het zelf zeer dat mijn inzichten niet in alles met de uwe overeenkomen. Maar de

30) Dirk Baalman, 1991, 'Nederlands eerste hoogleraar bouwkunde: Eugen Gugel' in: **De Sluitsteen**, jrg. 7, nr. 2/3.

31) Kalf, Jan, 'De bouwmeester Joseph Cuypers', in: **Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift** 18 (1908), p.360-375.

natuur heeft mij nu een andere aard gegeven, die op mijn bouwkundig werk terugslaat. Onlangs sprak ik wat overmoedig tot mijne vrienden, dat ik mij den gelukkigsten mensch ter wereld voelde! Gelukkig omdat ik in mijne ouders en in mijne kinderen zo zichtbaar Gods gunst mocht zien. Ik had dus niemand te benijden! Helaas, ik was zeker te overmoedig, uwe ontboezeming moet mij een groot deel van die illuzie ontnemen."³²

Met een mastodont als Pierre Cuypers als vader moet het lastig zijn geweest een eigen stijl te ontwikkelen. Daar kwam nog bij dat de pater familias erg oud werd en tot het eind van zijn leven aan het werk bleef. Wat Joseph Cuypers ook niet geholpen zal hebben was de soms vastgeroeste opvattingen van de clerus over architectuur.

Tussen 1889 en 1891 werkte Joseph Cuypers aan zijn eerste, zelfstandig ontworpen kerk in Nes aan de Amstel. In dit werk zien we direct een kenmerk dat in veel van zijn latere kerkontwerpen zal terugkomen: een soort centraalbouw gecombineerd met een kruisbasiliek.

Op 32-jarige leeftijd krijgt Joseph Cuypers de meest omvangrijke opdracht die de Nederlandse Katholieke Kerk in de moderne tijd heeft uitgeschreven: de bouw van een nieuwe St-Bavokathedraal voor het bisdom Haarlem, een bisdom dat destijds samenviel met de provincies Zeeland, Noord- en Zuid-Holland. De bouw van deze omvangrijke kathedraal – na de St-Jan van Den Bosch de grootste kerk van Nederland - duurde in totaal 35 jaar. Bij deze opdracht is duidelijk te zien hoe Joseph zich langzaam maar zeker begon los te maken van de neogotiek van zijn vader.

St-Bavokathedraal in Haarlem

Interieur van de St-Antonius van Paduakerk in Sloten, Utrecht. Joseph Cuypers en Jan Stuyt (1902-1903)

Bij de bouw van de St-Bavo leerde Cuypers de architect Jan Stuyt (1868-1934) kennen die aanvankelijk daar als hoofdopzichter werkte. Blijkbaar konden Joseph Cuypers en Jan Stuyt goed door één deur want in 1900 besloten ze hun architectenbureaus samen te voegen. De oude Cuypers was in 1894 al teruggegaan naar Limburg en had het Amsterdamse bureau onder de leiding van zoon Joseph achtergelaten. Dat betekende overigens niet dat de rol van de oude Cuypers volledig was uitgespeeld, tot op hoge leeftijd bleef hij actief als ontwerper en restaurateur. Hij overleed pas in 1921, op 93-jarige leeftijd.

De samenwerking met Jan Stuyt gaf een creatieve impuls aan het werk Joseph Cuypers. In de periode 1898-1908, de jaren dat Stuyt en Cuypers samenwerkten, maken zij zich in toenemende mate los van de 19e-eeuwse neogotiek. In de kerken uit deze periode worden stijlinvloeden uit de byzantijnse en romaanse architectuur sterker, zoals in de St. Antoniuskerk in Utrecht (1902-1903), St. Corneliuskerk in Heerlerheide (1908), en de Amsterdamse Obrechtkerk (1908-1911).

Joseph Cuypers' belangrijkste civiele werk was ongetwijfeld de Amsterdamse Effectenbeurs (1912) die naast de beroemde Beurs van Berlage werd gebouwd. In deze oeuvrebeschrijving laten we dit werk echter buiten beschouwing.

Obrechtkerk, Joseph Cuypers & Jan Stuyt (1908-1911)

Jan Stuyt, getekend door Theo Molkenboer (1898)

32) Brieven van Joseph Cuypers aan Pierre Cuypers sr. Geciteerd in: Wies van Leeuwen, **Pierre Cuypers**, Zwolle, 2015. p.136-137.

Joseph Cuypers was ook zeer actief in het verenigingsleven. Hij was één van de

medeoprichters van de katholieke kunstkring De Violier. Deze kunstkring werd opgericht uit onvrede over de werkwijze van het St. Bernulphusgilde, een besloten groep die aanvankelijk alleen toegankelijk was voor geestelijken en tot doel had de interesse voor kerkelijke kunst en architectuur te vergroten. De club had blijkbaar nogal een strenge ballotagecommissie waardoor potentiële leden, zoals K.P.C. de Bazel en M. Lauweriks, beide architecten met theosofische opvattingen, van deelname werden uitgesloten. Pierre en Joseph Cuypers zouden, samen met negen anderen, in 1896 voorstellen dit beleid te versoepelen om jonge creatieve architecten toe te laten om de vernieuwing van de katholieke kunst en architectuur een stap verder te brengen.³³ Het Bernulphusgilde hield echter de deur dicht en bleef ook wat krampachtig vasthouden aan de neogotiek, tot onvrede van jonge katholieke ontwerpers als Joseph Cuypers, Jan Stuyt en Jan Kalf. De Violier, opgericht om de katholieke kunst te hervormen, had haar handen vol aan het fulmineren tegen wat we nu reli-kitsch zouden noemen. Joseph Cuypers meende dat het katholieke volksdeel op cultureel vlak stagneerde en dat ze daardoor ontvankelijk werden voor socialistische of communistische ideeën. 'De fijngevoelige naturen voelen zich daar niet bevredigd en worden geprikkeld tot revolutie, als de gezonde evolutie uitblijft', aldus Joseph Cuypers in een lezing in 1929.³⁴

Wat er in feite gebeurde was dat de rek uit de neogotiek van vader Pierre Cuypers was gegaan. Een jonge generatie architecten, onder andere Berlage, ging een vernieuwende architectuur maken die minder steunde op de 19de-eeuwse neostijlen. Deze architecten, Berlage voorop, beweerden echter allemaal luidkeels schatplichtig te zijn geweest aan het rationalisme van de oude Cuypers.³⁵ Wat hen aansprak was de sterk morele architectonische opvatting van Cuypers; het idee dat er goede én slechte architectuur zou zijn die de gemeenschap beter of slechter zou kunnen maken.

In tegenstelling tot meer radicale modernisten probeerde Joseph Cuypers de continuïteit van de traditie niet te verbreken. Hij geloofde niet dat het wenselijk was om een nieuwe architectuur vanaf de grond op te bouwen:

33) Gerard Brom, 1933. *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*. Ars Catholica: Leiden. p.236.

34) Geciteerd in: C.M. van Moorsel, 1929. 'Het Kenmerk' in: *R.K. Bouwblad*, 1(6), p.71.

35) Onder hen waren bijvoorbeeld de oprichters van het progressieve architectuurtijdschrift *Architectura et Amicitia*, de tegenhanger van het meer behoudende *Bouwkundig Weekblad*: De Bazel, Lauweriks, Walenkamp, en Joseph Cuypers zelf.

"Is het nu mogelijk, binnen één mensenleven, éérs te komen tot een zuiverder begrip van de schoonheidswetten, dan men vóór +/- 1850 bezat, en daarna nog een vormtaal met spraakkunst en toegepaste compositieleer te scheppen, onafhankelijk van elk voorafgaand stelsel, - eene vormtaal, die niet alleen voldoet aan eischen, die één onzer persoonlijk daaraan stelt, meer welke door het beste deel der menigte kan worden begrepen, zoodat ons bouwwerk wezenlijk het doel bereikt waarvoor het gesticht werd en daaraan uitdrukking geeft?"³⁶

Het antwoord was 'nee'. De lijn met de traditie moest in zijn ogen behouden blijven. Dat betekende echter niet dat hij weigerachtig stond tegenover nieuwe constructiemethoden. Zo was hij de eerste architect die gewapend beton toepaste in een kerkgebouw, en paste hij bij de Heilige Familiekerk en een kerk in Etten gelamineerde houten gelamineerde liggers toe, in beide gevallen uiterst moderne technieken.

Hij achtte het daarom uitgesloten dat louter de terugkeer naar de zuivere beginselen van historische bouwstijlen – of die nu classicistisch, gotisch of renaissancistisch van aard waren – kans op slagen had. Technologische ontwikkelingen hadden de wereld nu eenmaal fundamenteel veranderd. Tegelijkertijd dacht hij dat een 'nieuwe, plotseling opkomende vormspraak, vrij van alle archeologisch herinneringen, in onze Europeesche maatschappij even min aannemelijk is.' Waar Cuypers naar zocht was 'een nieuwe geest' die 'de oude vormspraak zal zuiveren en dat deze nieuwe taal meer en meer algemeen verstaan zou worden'. Kort door de bocht: Cuypers bleef vasthouden aan traditionele vormen maar schuwde moderne technieken niet. Daarnaast blijft de studie van historische bouwstijlen echter ook bij de jonge Cuypers het uitgangspunt voor de vernieuwende architectuur: 'Elk bouwmeester heeft noodig om tot rijpheid te komen (...) dat hij de tijdperken, waarin dergelijke voorbeelden van zijn programma werden uitgevoerd, nauwkeurig bestudeert. Zijn werk zal daarvan den stempel dragen, maar kan toch een persoonlijk karakter behouden.' Wie zich daarvan onthoudt bestempelt hij als 'lichtzinnig en oppervlakkig' omdat de architect daarmee 'een schat van gegevens, van veroveringen, ongebruikt ter zijde legt.'³⁷

36) Jos. Cuypers, 1906, 'Van hedendaagse bouwkunst', in: *Van Onzen Tijd*, jrg 7, 1906/1907, p.3.

37) idem

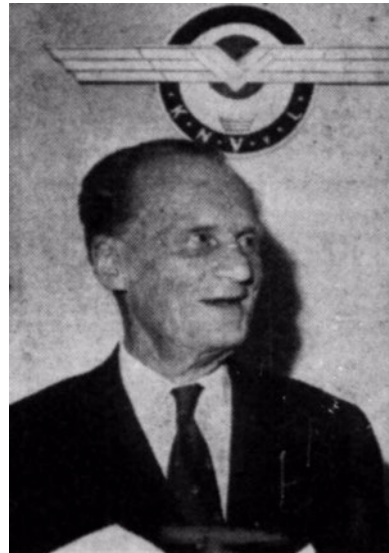
Hoewel het overgrote deel van zijn opdrachten gelinkt waren aan de Katholieke Kerk speelde Joseph Cuypers ook een belangrijke rol buiten zijn eigen zuil. In 1896 volgde hij Willem Kromhout op als voorzitter van Architectura et Amicitia, een progressief architectuurgenootschap dat tijdschrift *De Architect* uitgaf. Hoe nauw zijn band was met meer progressieve architecten blijkt wel uit het feit dat Joseph Cuypers een van de dragers was van de kist bij de begrafenis van K.P.C. de Bazel in december 1923.³⁸

Ook zijn intellectuele kwaliteiten werden op waarde geschat. In 1924 werd hij door Professor Gugel voorgedragen voor het hoogleraarschap aan de Polytechnische Hogeschool in Delft. Cuypers weigerde echter omdat hij bang was dat er met het hoogleraarschap te weinig tijd zou overblijven voor zijn architectenwerk.³⁹

P.J.J.M. Pierre Cuypers jr. (1891-1982)

Pierre Jean Joseph Michel Cuypers was de oudste zoon van Joseph Cuypers. Naar zijn werk is tot op heden weinig onderzoek gedaan. In tegenstelling tot zijn vader publiceerde hij niet over architectuur of aanverwante onderwerpen.

Van het begin van zijn carrière weten we dat hij samenwerkte met de Franse benedictijn Paul Bellot, beter bekend onder zijn religieuze naam Dom Bellot. Deze had in Parijs architectuur gestudeerd maar besloot in 1902 in te treden bij de orde van de benedictijnen van Solesmes die op dat moment in ballingschap verbleven op het eiland Wight. Bellot werd echter in 1906 door zijn abt naar Nederland gestuurd om in Oosterhout een klooster te bouwen voor een groep Noord-Franse benedictijnen die vanwege antiklerikale wetten hun Noord-Franse thuisbasis Wisques hadden moeten ontvluchten. Bellot, die weinig ervaring maar veel interesse had in de

P.J.J.M. (Pierre) Cuypers jr.

Nederlandse baksteentraditie, maakte kennis met H.P. Berlage, Jan Stuyt, en de Cuypers-clan. Hoe precies de relatie was tussen het architectenbureau Cuypers en Dom Bellot is niet geheel duidelijk, wel is bekend dat Pierre Cuypers jr. enige tijd voor Bellot heeft gewerkt. Hij zou Bellot hebben geassisteerd bij zijn werk aan de St-Paulusabdij in Oosterhout. Daarnaast werkte hij met Bellot aan een kapel voor de paters Augustijnen in Eindhoven. Tenslotte weten we dat hij meewerkte aan de Onze-Lieve-Vrouw-Onbevlekt-Ontvangenkerk in Waalwijk die in 1927 in gebruik werd genomen. Het lijkt erop dat Pierre jr. voor Dom Bellot als een soort freelancer werkte, want in de tussentijd werkte Pierre jr. ook met zijn vader aan allerlei projecten.

Belangrijk is dat Dom Bellot en Cuypers elkaar hebben beïnvloed. Wanneer we het werk van Bellot en bureau Cuypers uit het eerste kwart van de 20e eeuw naast elkaar leggen dan zijn er treffende overeenkomsten te vinden, vooral in de detaillering van het metselwerk. Ongetwijfeld heeft Pierre Cuypers jr. ideeën van Bellot ingebracht in het ontwerpwerk dat hij bij zijn vader op het bureau heeft uitgevoerd, maar hoe de verhouding precies ligt is nog niet onderzocht.

In 1918 komt Josephs oudste zoon Pierre jr. op het bureau werken. Aan het begin van de jaren twintig ontwerpen vader en zoon Cuypers een aantal interessante kerken in centraalbouw. De spitsbogen worden hier verruild voor parabolische bogen, wat een directe invloed uit de architectuur van Dom Bellot lijkt te zijn. De O.L.V. van Lourdes in Bergen op Zoom (1921-1927), O.L.V. Altijddurende bijstand in Bussum (1920-1921) en de St-Agathakerk in Beverwijk (1921-1922) zijn hier fraaie voorbeelden van.

St-Paulusabdij in Oosterhout, Dom Bellot

OLV Onbevlekt ontvangenkerk in Waalwijk, Dom Bellot en Pierre Cuypers jr. (1927)

38) *Het Volk*, 3-12-1923.

39) J.E.M. Sterck, 1930, 'Haarlem's kathedraal geheel voltooid.' In: *De Tijd*, 27-7-1930.

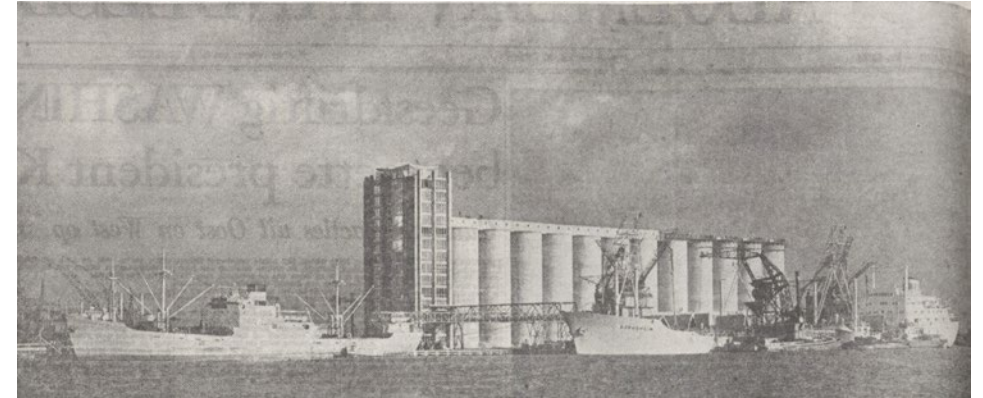
In 1928 besloot Pierre jr. dat hij zelfstandig wilde worden en startte zijn eigen bureau aan de Vondelstraat in Amsterdam. Naar eigen zeggen omdat hij het 'te gemakkelijk had gehad', en omdat zijn collega's op het bureau van zijn vader 'hem erop aankeken'.⁴⁰ Pierre jr. voelde duidelijk de noodzaak zichzelf te bewijzen. In praktijk werkte hij echter nauw samen met zijn vader. De St-Augustinuskerk in Geleen (1932-1924), de Liduinakerk in Kelpen-Oler (1935), en de St-Franciscuskerk in Wolvega (1937-1938) zijn door vader en zoon samen ontworpen. Ook het gemeentehuis van Haaksbergen (1939-1940) was een gezamenlijk project. Uit het archief van bureau Cuypers kunnen we duidelijk opmaken dat de opdrachtenstroom in de jaren dertig sterk terugliep. Ook tijdens de oorlogsjaren kwam er amper iets van de grond. Maar ook na de Tweede Wereldoorlog kan Pierre jr. amper profiteren van de bouwwoede van de wederopbouw. In 1949 overlijdt Joseph Cuypers op 88-jarige leeftijd, waarna Pierre jr., op dat moment ook de jongste niet meer, het bureau nog voortzet. Het bedrijf is echter slechts een schim van wat het vroeger was. Kerken bouwde Pierre jr. na de oorlog niet meer, 'omdat ik wél weet hoe het niet moet, maar niet hoe wél' zou hij later zeggen. Tijdens de oorlog was door discussies met jongeren zijn wereldbeeld gekanteld. 'Daar kwam ik ook plotseling tot de conclusie dat al wat ik geleerd had, verouderd was', aldus Pierre Cuypers jr. in een interview in 1962. In 1956 wordt er nog een ontwerp gemaakt voor een nieuw Lyceum in Hilversum.

St-Agathakerk in Beverwijk, Joseph en Pierre Cuypers jr. (1921-1922)

O.L.V. van Lourdes in Bergen op Zoom, Joseph en Pierre Cuypers jr. (1921-1927)

Graansilo's ontworpen door Pierre Cuypers jr. (1961)

De laatste opdracht van Pierre jr. was een gigantische graansilo in het Westelijk Havengebied in Amsterdam. Deze graansilo's, ontworpen in een uiterst modernistisch idioom, zijn tot op heden in gebruik door Amerikaanse agrogigant Cargill. Pierre Cuypers jr. overlijdt in 1982 op 91-jarige leeftijd. In tegenstelling tot zijn vader Joseph, die traditiegetrouw werd bijgezet in het zelfontworpen neogotisch familiegraf van Pierre sr., laat Pierre jr. zijn lichaam achter aan de wetenschap.

40) De Telegraaf, 11-07-1981.

H-FAMILIE
KERK

Waardenstelling

Crimson werd door Impact BV gevraagd een onderzoek te doen naar de voormalige rooms-katholieke Heilige Familiekerk aan de Bergsingel in Rotterdam Noord.

Met de waardenstelling hebben we ons gebaseerd op de waarderingsrichtlijnen zoals opgesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit april 2009 alsook 'Een toekomst voor kerken; een handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen' (2011). In de waarderingstekst maken we gebruik van de deelwaarderingscriteria zoals voorgesteld in dit document en maken we in bijbehorende waarderingstekeningen ook gebruik van de kleurcodering die door RCE is vastgesteld. De toepassing van de kleur blauw staat voor hoge monumentwaarde, deze gemarkeerde delen zijn van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied, de toepassing van de kleur groen voor een positieve monumentwaarde, deze zijn van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied en tenslotte de kleur geel voor indifferente waarde, deze zijn van relatief weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied. Elk van deze deelwaarden is vervolgens getoetst aan de hand van de criteria gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid.

Op 19 december 2016 stelden wij een voorlopig preadvies op met daarin een aantal voorlopige conclusies en aanbevelingen. Dit preadvies kwam tot stand op basis van een opname van het gebouw en de eerste observaties die uit dit bezoek voortvloeiden, een mondelinge toelichting van de ontwikkelingsplannen en beschikbare (literatuur en archief) bronnen. Na het zeer uitvoerige onderzoek naar de Heilige Familiekerk dat nadien plaatsvond, kunnen we de uitspraken van het preadvies in hoofdlijnen onderschrijven. De algemene conclusie is dat de waarde van het gemeentelijke monument niet zozeer schuilt in culturele, stedenbouwkundige of architectonische kwaliteiten, maar eerder in het vakmanschap en de bouwtechniek waarmee de kerk tot stand is gebracht. Deze pijlers van waarde zou men moeten bewaren voor nageslacht; metselwerktechnieken en -ornamentiek waarmee de constructie is gemaakt. Dit leverde een bijzondere schil op die exemplarisch is voor de kwaliteit die ambacht

in die periode nog bereiken kon maar snel daarna verloren is gegaan. Ook voor de tijd waarin het bouwwerk tot stand kwam was dit al het geval.

Voor een vijftal deelwaardestellingen zijn de belangrijkste aandachtspunten in onderstaande tabel nader uitgewerkt tot een praktisch handvat:

Algemene historische waarden

Kerk

- De Heilige Familiekerk is een voorbeeld van een zogenaamde christocentrische kerk, een type kerk dat ontstond als gevolg van vernieuwde liturgische opvattingen waarbij het streven was om de liturgie en de mensen dichter bij elkaar te brengen. In de jaren twintig en dertig zijn er in Nederland een groot aantal katholieke kerken volgens deze typologie gebouwd. De waarde van de kerk als uitdrukking van deze geestelijke ontwikkeling is echter beperkt aangezien de liturgische functie, en daarmee ook de liturgische meubels en kunstobjecten voor het grootste deel zijn verdwenen.

Pastorie

- De pastorie aan de Veurstraat is een tamelijk conventionele woning uit de jaren twintig en heeft geen bijzondere waarde als uitdrukking van een culturele, sociaal-economisch of geestelijke ontwikkeling.

Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter:

- Zowel de pastorie als de kerk hebben geen bijzonder innovatief karakter op typologisch of esthetisch vlak.

Ensemblewaarden (samenhang) en stedenbouwkundige waarden

Belang van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuur- historisch en stedenbouwkundig van (inter) nationale betekenis is:

- De Heilige Familiekerk vormt - hoewel het complex van kerk, pastorie en schoolgebouw niet bijzonder subtiel zijn ingepast - een onderdeel van de originele bebouwing van rijksmonument de Bergsingel en heeft daarom een hoge ensemblewaarde. Aan de singel was een concentratie van publieke gebouwen (kerken, scholen en ziekenhuis bijv.) en daar is deze kerk één van.

Belang van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad of wijk:

- De Bergsingel is onderdeel van het eerste Algemene Uitbreidingsplan van Rotterdam (1903) en bovendien een uitbreiding van het Waterproject van Rose, een structurerend object op stedelijke schaal. De Heilige Familiekerk is als onderdeel van de originele bebouwing van de Bergsingel van belang voor de beleefbaarheid van het Waterproject en daarom van waarde.

Belang van het object/complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen:

- Het Heilige Familiekerkcomplex heeft als ensemble geen bijzondere waarde. De inpassing van de kerk en de andere gebouwen op de kavel heeft geen toegevoegde waarde voor haar omgeving. De oriëntatie van de kerk met haar entree naar het westen is stedenbouwkundig maar ook functioneel onhandig en de bebouwingsdrukke van de kavel doet afbreuk aan de situering en architectuur van de kerk.

Belang van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk:

- De Heilige Familiekerk is als originele bebouwing van enig belang voor het aanzien van de Bergsingel maar is niet zo beeldbepalend als andere monumenten aan de singel, bijvoorbeeld de Bergsingelkerk of het HBS-gebouw.

Belang van het object/complex wegens de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch- ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of de bodemgesteldheid.

- De Heilige Familiekerkcomplex is niet van belang wegens de kwaliteit van de architectuur of ruimtelijke compositie, wel wegens zijn historisch-ruimtelijke relatie met de Bergsingel.

Architectuurhistorische waarden

Belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur:

- De waarde van zowel de kerk als de pastorie voor de geschiedenis van de architectuur is beperkt.

Belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect:

- Aan het ontwerp van de Heilige Familiekerk en de pastorie is gewerkt door tenminste drie architecten: Jacques van Gils in 1914-1915, en Joseph en Pierre Cuypers jr. in de jaren twintig. Vader en zoon Cuypers werkten het ontwerp verder uit maar namen de plattegrond van Van Gils letterlijk als blauwdruk voor hun creatie.
- Als 'plattegrondontwerp' is de kerk nauwelijks van belang voor het oeuvre van Jacques van Gils. Ook binnen het oeuvre van Joseph en Pierre Cuypers is de Heilige Familiekerk een prima middenmoter maar zij speelt er zeker geen bijzondere rol in. De kerk en de pastorie introduceren ook geen significant nieuwe ontwerpvoorbeelden.

Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp en de kwaliteit van de ornamentiek.

- Een kwaliteit die aanwezig is in veruit de meeste kerkgebouwen is de grote, lege ruimte. Deze positieve kwaliteit is ook aanwezig in de Heilige Familiekerk.
- Van hoge esthetische, maar ook bouwtechnische waarde zijn de gemetselde kruisgewelven in de zijbeuken van de kerk, en de metselwerk gewelven in het koor, en de grotere, gemetselde spitsbogen in het schip, transept en koor. Deze gebouwonderdelen zijn visueel aantrekkelijk en getuigen tevens van groot vakmanschap en zijn daarom van hoge waarde.
- Op een groot aantal plaatsen zijn er in de muurvlakken bijzondere, meer decoratieve metselwerkpatronen toegepast met verschillende functies, vormen, en kleuren. Dit decoratieve metselwerk is van hoge esthetische waarde. Bovendien neemt dit metselwerk, zowel het decoratieve en het constructieve, een centrale plaats in de ontwerpopvatting van vooral Joseph Cuypers.
- De decoratieve, geometrische schilderingen en het oorspronkelijke kleurgebruik in met name de kapconstructie dragen bij aan de beleving van de oorspronkelijke architectuur en hebben daarom een hoge waarde.
- De fresco's in de apsis met scènes uit de evangeliëverhalen rond de heilige familie hebben een hoge decoratieve waarde. Bovendien zijn ze qua thematiek nauw verbonden met de oorspronkelijk gebruiksgeschiedenis van het monument.
- Van het oorspronkelijke glas-in-lood zijn alleen nog fragmenten aanwezig, waardoor de waarde ervan beperkt is. Het glas-in-lood in de devotiekapel is nog wel compleet en van hoge esthetische waarde.
- Hoewel de maker en de datering van het rozetraam niet bekend zijn is het duidelijk ontworpen en gemaakt voor deze kerk. Om deze redenen is het van hoge waarde voor het gebouw en de beleefbaarheid ervan, ook al is het raam uit een latere periode.

- De historische en esthetische waarde van de originele tegelvloer in de kerk is beperkt vanwege het grote aantal beschadigingen en het fragmentarische karakter.
- De oorspronkelijke binnen- en buitendeuren zijn een integraal onderdeel van de oorspronkelijke architectuur. Bij deze deuren is veel aandacht besteed aan de detaillering, vandaar dat deze gebouwonderdelen een hoge waardering krijgen.

Pastorie:

- De pastorie is een goed gebouwd en met inzet van eenvoudige middelen evenwichtig ontworpen gebouw. Er zijn bouwtechnisch een aantal nieuwe ontwikkelingen verwerkt, zoals de spouwmuur, de kozijnen met draai- en valramen en de centrale verwarming. In het interieur is het verwerken van de radiatoren in het ontwerp bijzonder. De centraal georganiseerde plattegrond werkt door in de constructie en laat weinig ruimte voor grote ingrepen. Datzelfde geldt voor de gevels. Met uitzondering van de betegeling achter enkele radiatoren is de afwerking van het interieur eenvoudig.
- De bijzonderheid van de pastoriëwoning schuilt met name in de plattegrond, en meer in het bijzonder in de carré-achtige plattegrond met de centrale achthoekige ruimte van waaruit de verschillende ruimten toegankelijk zijn. De interieurs van de woning zijn nog grotendeels intact en bevinden zich, voor zover wij hebben kunnen zien, in redelijke staat. De waarde schuilt meer in de hoeveelheid details, dan in de specifieke detaillering zelf. Dit interieur is echter niet zeldzaam en heeft geen bijzonder hoge esthetische waarde. Het interieur is daarmee ook van beperkte architectuurhistorische waarde.

Bouwhistorische waarden

Belang van het object/complex voor de geschiedenis van de bouwtechniek:

Kerk:

- De Heilige Familiekerk is bijzonder vanuit bouwtechnisch oogpunt vanwege de vrij vroege toepassing van gelamineerde liggers als draagconstructie voor het dak. Bovendien is de toepassing van zichtbeton in de devotiekapel bijzonder voor de kerkenbouw uit deze periode. Deze constructieve onderdelen zijn relatief zeldzaam voor kerken uit deze periode.

Pastorie:

- De dakconstructie in de pastoriewoning is opvallend te noemen vanwege de aanwezigheid van twee schoorstenen. Deze zijn schuin op de balken gemetseld en doorkruisen daarmee een groot deel van de zolderruimte om, ten behoeve van de symmetrische werking, in het midden van de kap uit te komen. Architectonisch gezien hebben deze echter geen uitzonderlijke waarde.

Belang van het object/complex vanwege de afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis (historische gelaagdheid): /

Belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting van gebouwen of ruimten, passend bij een (historische) functie, gebruik of productie in het object/complex:

- De Heilige Familiekerk heeft enige waarde als voorbeeld van een katholieke kerk die nieuwe functies is gaan huisvesten en daarvoor architectonisch is aangepast. Na begin jaren tachtig deels te zijn verbouwd tot buurthuis vindt er nu een verbouwing plaats om het gemeentelijke monument geschikt te maken als medisch kinderdagverblijf. In zichzelf is dit vrij bijzonder omdat de katholieke kerk zeer behoudend is met het vrijgeven van haar kerkgebouwen voor andere functies. Zij laat liever kerken afbreken om te voorkomen dat er een niet passende, profane functie in zou komen die heiligheid van het gebouw zou bezoedelen. In het geval van de Heilige Familiekerk is de functieverandering geleidelijk gegaan. In de jaren tachtig is de helft van het gebouw verbouwd voor een andere functie terwijl de andere helft door bleef functioneren als kerk en pastorie. De nieuwe functie paste bij de andere gemeenschapsfuncties die het gebouwencomplex al bood (naast de kerk een aantal scholen en gemeenschapshuis) en was

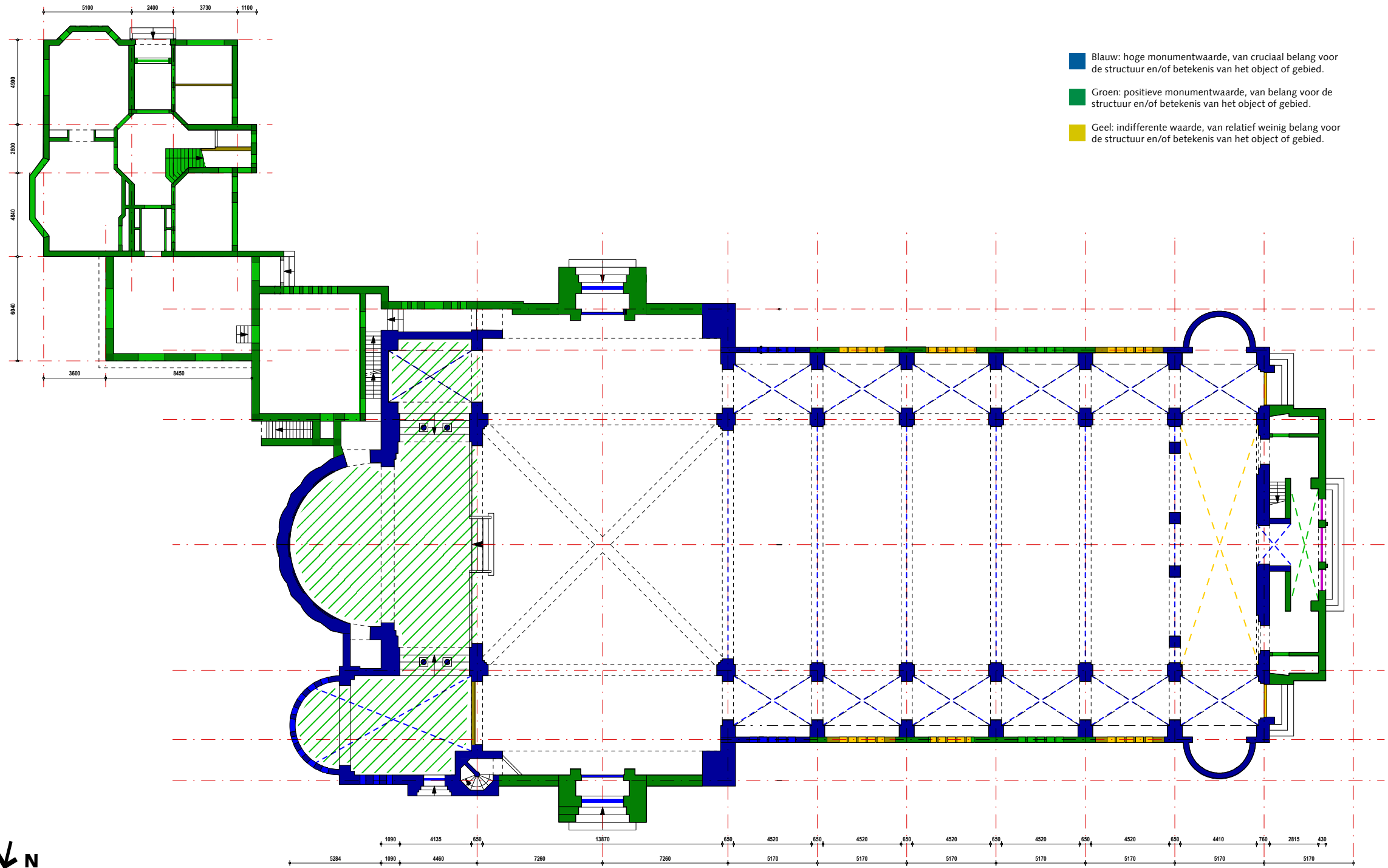
daarom als functie aanvaardbaar en een mooie oplossing voor de steeds krimpende groep gelovigen die gebruik maakten van de kerk. Ook de nieuwste functieverandering die het gebouw nu ondergaat ligt in deze lijn. Er zijn niet veel succesvolle voorbeelden van hergebruik van katholieke kerkgebouwen in Nederland en de Heilige Familiekerk is daarom waardevol als voorbeeld van een katholieke kerk waarvan de gebruikshistorie bijzonder is.

Belang vanwege een (historische) functie, gebruik of productie in het object/complex:

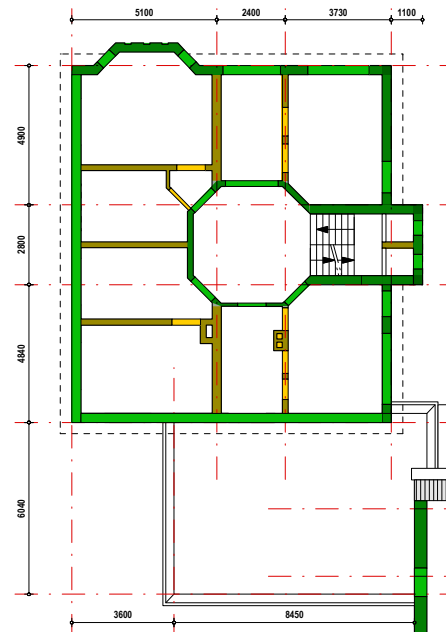
- Voor een significante groep Rotterdammers – vooral oud-parochianen – is de Heilige Familiekerk op een bijzondere manier verbonden met hun persoonlijke levensgeschiedenis. In deze kerk zijn zij zelf, of hun kinderen gedoopt, ze zijn er getrouwd, en hebben vanuit het gebouw hun familie of vrienden begraven. Deze 'emotionele gebruikswaarde' is echter alleen betekenisvol voor een beperkte groep.

Belang van het object/complex als herinnering aan een historische gebeurtenis of prominente bewoner/gebruiker/opdrachtgever:

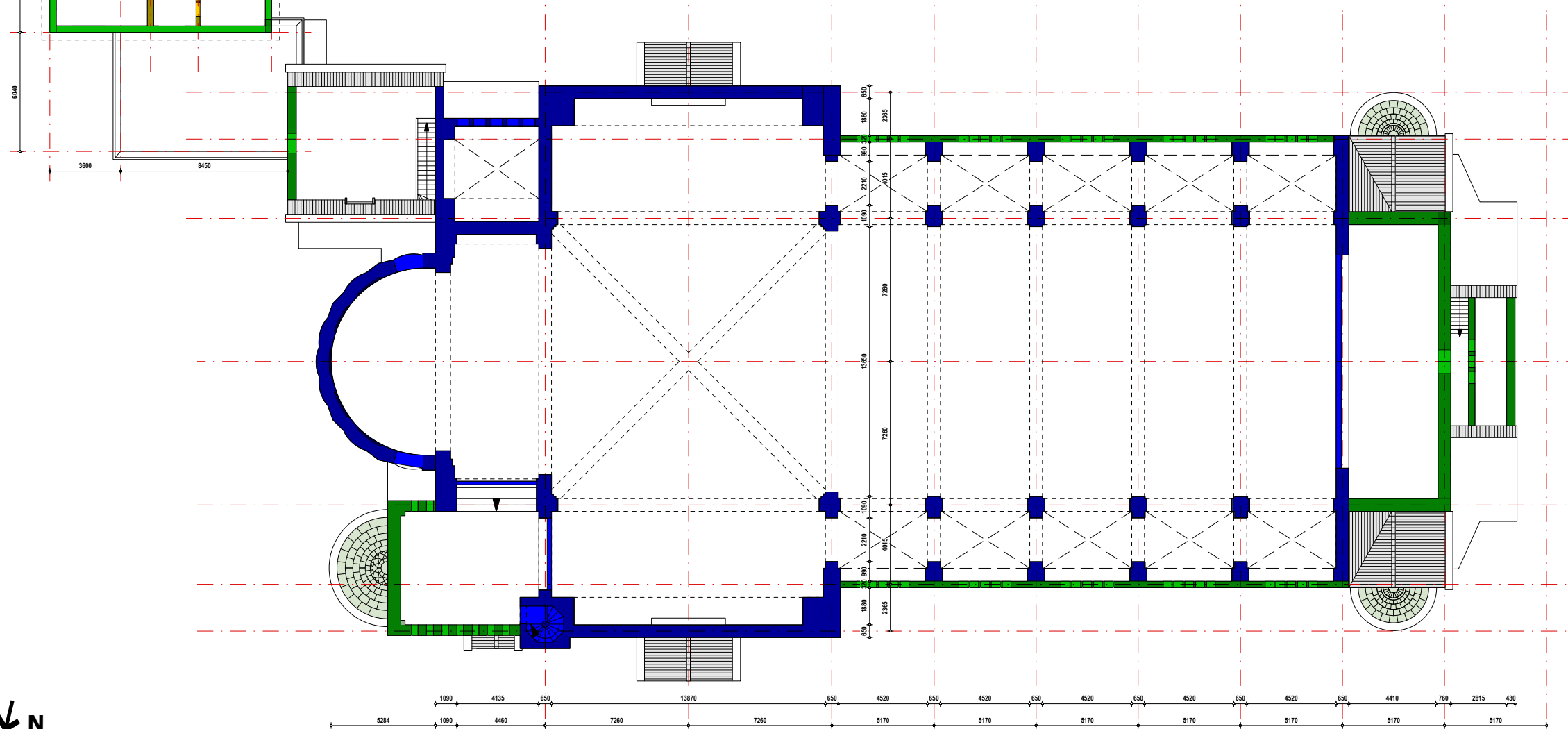
- Aan zowel de kerk als de pastorie zijn geen bijzondere historische gebeurtenissen, prominente bewoners, gebruikers of opdrachtgevers verbonden in de zin dat ze van betekenis zijn op stedelijk, regionaal of (inter)nationaal niveau.

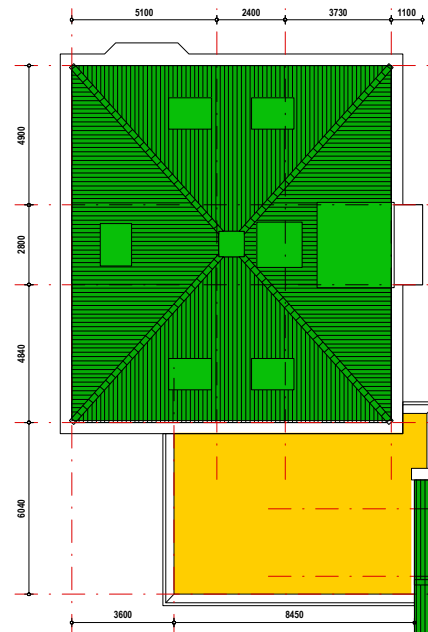
BEGANE GROND

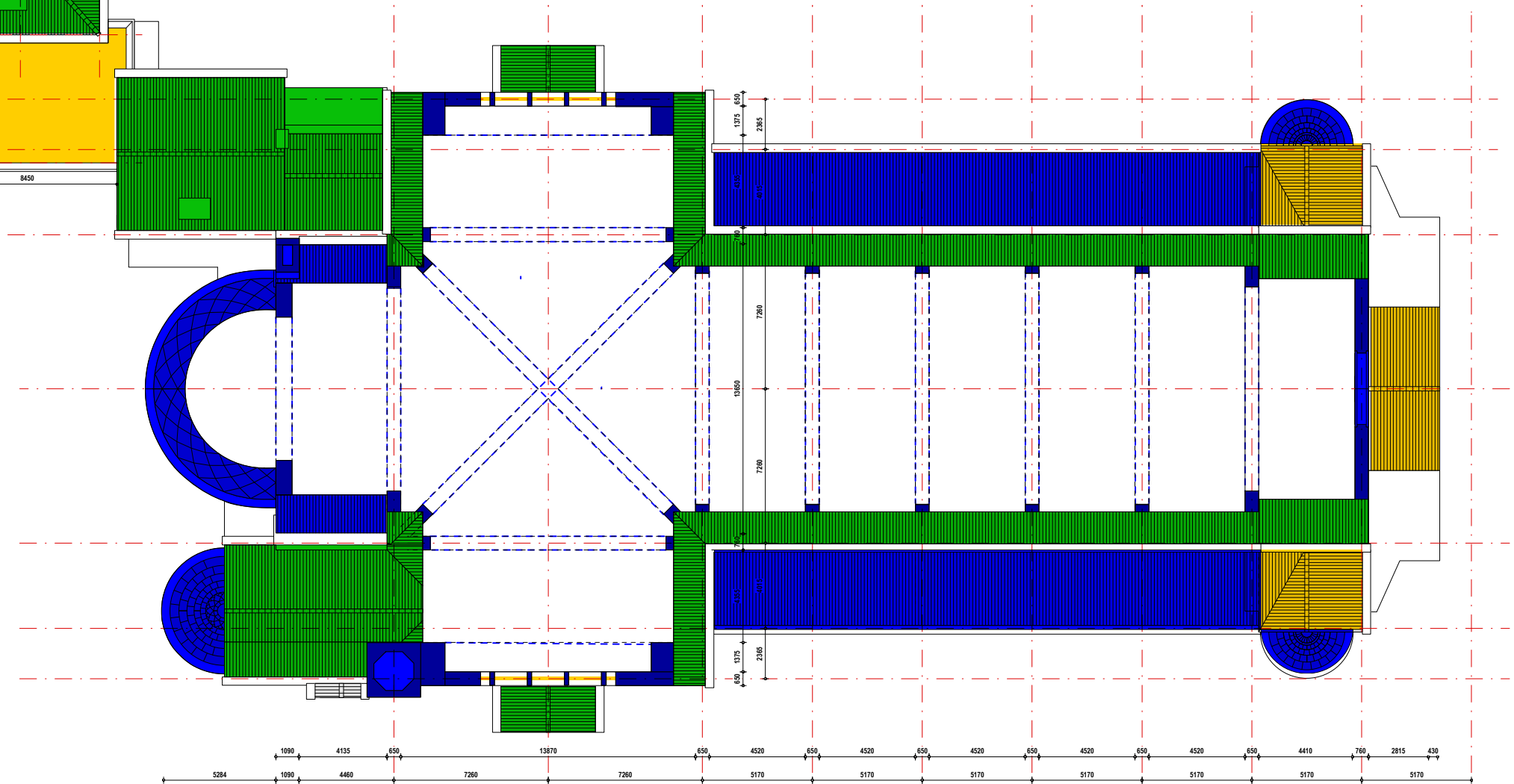
- Blauw: hoge monumentwaarde, van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
- Groen: positieve monumentwaarde, van belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
- Geel: indifferente waarde, van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.

TUSSENVERDIEPING

- Blauw: hoge monumentwaarde, van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
- Groen: positieve monumentwaarde, van belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
- Geel: indifferente waarde, van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.

LAAG 2

Aanbevelingen

Zoals eerder omschreven in de waardenstelling schuilt de bijzonderheid van de Heilige Familiekerk hoofdzakelijk in de architectonische uitvoering, oftewel het vakmanschap waarmee het gebouw is gebouwd en niet zo zeer in de kerk als totaalconcept. Oorzaak hiervan is dat in de loop der jaren het grootste deel van de vaste en losse inrichting verloren is gegaan. Dat heeft natuurlijk alles te maken met het feit dat de kerk zijn oorspronkelijke religieuze functie voor een deel al decennia terug is kwijtgeraakt. Dit is uiteraard geen onbekend gegeven en past in een al veel langer durende landelijke tendens. Door de groeiende ontkerkelijking en vergrijzing verliezen steeds meer gebedshuizen hun oorspronkelijke functie en worden daardoor dikwijls afgestoten en op de markt gebracht.

Met het verdwijnen van de kerkfunctie van de Heilige Familiekerk (en het latere wegtrekken van het buurtcentrum Lisput) dreigde het kerkgebouw in navolging van de pastoriewoning langdurig leeg te komen staan, hetgeen niet alleen schadelijke effecten zou hebben op de bouwkundige staat ervan alsook op de uitstraling naar de omliggende buurt. We zijn daarom verheugd dat de Heilige Familiekerk met de plannen voor het realiseren van een medisch kinderdagverblijf een tweede leven krijgt. We realiseren ons terdege dat de herbesteding van een kerkgebouw met een nieuwe functie een van de meest complexe opgaven is. De monumentaliteit van een kerkgebouw schuilt vaak grotendeels in de ervaarbaarheid van de grootse open kerkruimte. Deze laat zich echter in de praktijk vaak moeilijk verenigen met nieuwe, andersoortig gebruik.

Een nieuwe toekomst voor de Heilige Familiekerk is zeer wenselijk en de ingrepen die daarvoor nodig zijn stijgen in onze optiek daarmee boven het belang van bescherming van het gemeentelijk monument uit. We hebben immers geconstateerd dat het gebouw in zijn algemeenheid slechts een beperkte bijzonderheid vertegenwoordigt. Dit betekent echter niet dat er in de toekomst zonder serieus onderbouwde visie aan de kerk kan worden gebouwd. De talrijke bijzondere bouwtechnische details van het gebouw vragen uitdrukkelijk om een zorgvuldige en liefdevolle aanpak.

Deze overwegingen gecombineerd met de conclusies van de waardenstelling hebben geleid tot de volgende aanbevelingen ten aanzien tot mogelijke toekomstige wijzigingen in, om en aan het pand. Deze komen grotendeels overeen met het preadvies dat wij eerder op 19 december 2016 opstelden maar deze kunnen na het grondig onderzoek met zekerheid worden beargumenteerd.

Kerk:

Ten aanzien van de beleefbaarheid van kerk:

- Streef ernaar om bij de inbouw van volumes in de kerk het middenschip, de viering en de apsis zoveel mogelijk leeg laten zodat de oorspronkelijke ruimtelijkheid bewaard blijft. Zichtlijnen zijn daarbij van belang. Wenselijk is dat de ruimtelijkheid op bepaalde punten zowel in de volledige lengte, volledige breedte, als in de volledige hoogte in delen van de kerk ervaarbaar blijft.
- Een belangrijke kwaliteit van het gebouw is de doorsnede waarbij het middenschip wordt opgeblazen ten koste van de zijbeuken. Dit ontwerpprincipe is zeer kenmerkend voor de liturgische en architectonische vernieuwing van de kerkarchitectuur in de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw. Het zou wenselijk zijn deze typische doorsnede in één van de traveeën zichtbaar te laten, bij voorkeur in de travee grenzend aan de viering.

Ten aanzien van het exterieur van de kerk:

- Ten aanzien van het exterieur worden doorbraken in muren en het dak niet uitgesloten mits deze de oorspronkelijk architectuur niet gaan domineren.
- Een groot aantal raamopeningen, vooral in het schip, zijn in de loop der jaren dichtgemaakt. Herstellen van deze ramen zou wenselijk zijn.
- In de zijgevels van het schip zijn op verschillende plaatsen doorbraken gemaakt die sterk afwijken van de oorspronkelijke syntax van het gebouw. De architect zou een oplossing moeten bedenken om dit te herstellen zonder noodzakelijkerwijs restauratief te werken.

Ten aanzien van het interieur:

- De grote, lege ruimte in de kerk heeft een positieve kwaliteit maar er is ruimte om volumes of verdiepingen in te bouwen mits dit gebeurt met respect voor de oorspronkelijke architectuur en de ruimtelijkheid op bepaalde plekken beleefbaar blijft.
- De hoogste cultuurhistorische en esthetische waarde heeft het metselwerk, zowel het constructieve als het decoratieve metselwerk. We bevelen aan om op de plaatsen waar het metselwerk is overgeschilderd een restauratieve benadering te hanteren en te proberen de oorspronkelijke, onbewerkte metselstenen tevoorschijn te halen.
- We bevelen aan om in de toekomstige bestemmingssituatie elementen als de ingenieuze kruisgewelven in het zicht te laten.
- Wij bevelen aan het oorspronkelijke metselwerk volledig in het zicht te laten en niet achter nieuwe verflagen of systeemplafonds te laten verdwijnen.
- Rijk gedecoreerde apsis en bijbehorende kapellen handhaven als herinnering aan de oorspronkelijke functie van het gebouw.
- Ten aanzien van het koor bevelen wij aan deze in zijn totaliteit te conserveren.
- Ten aanzien van de decoraties en het kleurgebruik in de kapconstructie bevelen wij aan hier zoveel mogelijk een restauratieve aanpak te hanteren.
- Er kan nog niet met zekerheid uitspraak gedaan worden over de omgang met het altaar. In architectonisch opzicht lijkt het een atypisch exemplaar maar het handhaven van een altaar in een profaan gebouw lijkt niet aanbevelenswaardig. De rooms-katholieke kerk geeft aan religieus beladen onderdelen liever te slopen dan risico te lopen op ontheiligend gebruik. Om hierover een uitspraak te doen is aanvullend onderzoek nodig. Wat betreft de houding ten aanzien van de altaren bevelen wij daarom aan deze materie met het bisdom Rotterdam te overleggen.⁴¹

- Het glas-in-lood in het koor is nog in goede staat, onze aanbeveling is deze ramen hier zeker te handhaven. In de grote transeptramen is de oorspronkelijke beglazing helaas verdwenen, restauratieve behandeling van het glas achten wij niet nodig. Ten aanzien van de glas-in-loodfragmenten in de ramen in het schip en de zijbeuken is wat ons betreft zelf conservatie niet absoluut noodzakelijk.
- Van het rozetraam in de westgevel is de kunstenaar niet bekend. Hoewel de waarde van dit onderdeel moeilijk te bepalen is vanwege het ontbreken van historisch bronmateriaal bevelen wij aan hier meer onderzoek naar te laten doen alvorens die gebouwddeel te restaureren.
- De oorspronkelijke tegelvloeren zijn nog maar zeer fragmentarisch aanwezig, bovendien zijn de tegels op veel plaatsen beschadigd. Als de tegelvloer in bepaalde ruimten gehandhaafd kan blijven is dat positief.

Pastorie:

- De bijzonderheid van de pastoriewoning schuilt met name in de plattegrond, en meer in het bijzonder in de carré-achtige plattegrond met de centrale achthoekige ruimte waar vanuit de verschillende ruimten toegankelijk zijn. Daarom bevelen we aan waar mogelijk dit onderdeel van de plattegrond als zodanig te handhaven en bij eventuele inbouw te zoeken naar reversibele oplossingen.

41) Wij sluiten niet uit dat het bisdom de voorkeur geeft aan het verwijderen van de altaren.

Ten aanzien van de interieur afwerking:

- De interieur delen zijn nog grotendeels intact in de woning en bevinden zich, voor zover wij hebben kunnen zien, in redelijke staat. De waarde schuilt meer in de hoeveelheid details, dan in de specifieke detaillering zelf. Wij bevelen aan om waar mogelijk de originele details te repareren. Voor eventuele vervanging van de kozijnen raden wij aan te kiezen voor duurzame materialen maar wel met behoud van de oorspronkelijke vlakverdeling en profilering.
- In de nieuwe situatie is het handhaven van het nog intacte verwarmingssysteem niet haalbaar. Desalniettemin, adviseren wij deze niet zonder meer af te voeren maar te beschermen voor eventueel tweede gebruik op een andere locatie.

Ten aanzien van zolderverdieping:

- De dakconstructie in de pastoriewoning is opvallend te noemen vanwege de aanwezigheid van twee schoorstenen. Deze zijn schuin op de balken gemetseld en doorkruisen daarmee een groot deel van de zolder ruimte om, ten behoeve van de symmetrische werking, in het midden van de kap uit te komen. Architectonisch gezien hebben deze geen uitzonderlijke waarde. Voor eventueel hergebruik zijn beide schoorstenen bovendien behoorlijk overgedimensioneerd waardoor het niet logisch lijkt deze in dat opzicht te handhaven. De schoorsteen buitendaks is eveneens niet enorm van belang. Echter, om de symmetrie te bewaren adviseren wij deze wel te handhaven; aan de interieur zijde laten we de ruimte aan de architect om te kiezen voor een andere, minder ruimte vragende oplossing.

Bronnen

Geraadpleegde literatuur:

Dirk Baalman, 1991, 'Nederlands eerste hoogleraar bouwkunde: Eugen Gugel' in: **De Sluitsteen**, jrg. 7, nr. 2/3.

Hetty Berens, 2007, 'Het architectuurmuseum dr. P.J.H. Cuypers' in: Hetty Berens, red. 2007, **P.J.H. Cuypers (1927-1921) Het complete werk**, p.56.

Gerard Brom, 1933. **Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland**. Ars Catholica: Leiden.

Crimson Architectural Historians, **Toekomstvisie de Hofbogen, Het langste gebouw van Rotterdam**, i.o.v. Hofbogen BV, Rotterdam 2008.

Joseph Cuypers, 'Van hedendaagse bouwkunst'. **Van Onzen Tijd**, jr. 7, 1907.

Joseph Cuypers, 1920, 'De architect Jacques van Gils', in: **Rotterdamsch Jaarboekje 1920**. Rotterdam: W.L. & Brusse's Uitgeversmaatschappij.

DaF-Architecten, M. Steenhuis, **Hofpleinlijn 1898 – 2005**, Rotterdam 2005.

M. van Damme, 2004, 'Modern versus Traditioneel: Het materiaalgebruik bij de bouwmeesters Cuypers en Tepe, in: **Bulletin KNOB**, 2004-5.

De Heilige Familiëkerk aan den Bergsingel, in: **De Maasbode**, 19-12-1927.

De Telegraaf, 11-07-1981.

Peter Don, 1992, **Voorne-Putten**. Waanders Uitgevers: Zwolle.

E. van Es, 19e-eeuwse wijken in Noord – Cultuurhistorische Verkenning, in opdracht van deelgemeente Noord, Rotterdam augustus 2013.

Jac. van Gils, 1915, 'Bouwkunst', in: **Van Onzen Tijd**, 15: 22.

Jac. van Gils, 1912-1913 'boekbespreking' in: **Van Onzen Tijd** 9: 27.

B. van Hellenberg-Hubar, **Ad Orientem | Gericht op het oosten. De nieuw Sint Bavo te Haarlem**, WBOOKS, 2016.

B. van Hellenberg-Hubar, 'De sortering van het verleden'. (www.vanhellenberghubar.org)

Het Volk, 3-12-1923.

F. Hooimeijer, M. Kamphuis, **Het Waterproject. Een negentiende-eeuwse wandeling door Rotterdam**, Uitgeverij 010, Rotterdam 2001.

J. Kalf, 'De bouwmeester Joseph Cuypers', in: **Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift** 18 (1908), p.360-375.

L..de Klerk, P. van de Laar, H. Moscoviter, **G.J. de Jongh. Havenbouwer en stadsontwikkelaar in Rotterdam**, Uitgeverij Thoth, Bussum 2008.

P. van de Laar, **Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw**, Waanders Uitgeverij, Zwolle 2000.

Ledenlijst van De Violier in: **Van Onzen Tijd**, 1906, 7:2.

Wies van Leeuwen, **Pierre Cuypers**, Zwolle, 2015.

Huib Luns, in: **De Maasbode**, 5 november 1919.

Marisa Melchers, **Het nieuwe religieuze bouwen: liturgie, kerken en stedenbouw**, Amsterdam 2015.

C.M. van Moorsel, 1929. 'Het Kenmerk' in: **R.K. Bouwblad**, 1(6).

A. Oxenaar, **P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme**, Rotterdam 2009.

L.J.C.J. van Ravesteyn, **Rotterdam in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de stad vóór 1940**, Ad. Donker Uitgeverij, Rotterdam 1948.

J.E.M. Sterck, 1930, 'Haarlem's kathedraal geheel voltooid.' In: **De Tijd**, 27-7-1930.

P.A. Swier, **Transformatie van kerkgebouwen na WOII: De veranderende rol van de Heilige Familiekerk in Rotterdam Noord**, Afstudeerscriptie TU Delft, 01-01-2015.

Beeld- en Archieven

Stadsarchief Rotterdam. 1412 Archief Parochie Heilige Familie.
Archief bureau Cuypers. Het Nieuwe Instituut Rotterdam
DaF-Architecten, M. Steenhuis
Museo National del Prado Madrid
Putter Partners Architecten

Websites

http://www.ru.nl/kdc/over_het_kdc/archief/over_de_archieven/cultuur_en_recreatie/archieven_van_0/personen/alberdingk_thijm_j_a/ (geraadpleegd op: 23-02-2017)

www.dbnl.org

www.delpher.nl

www.vanhellenberghubar.org

www.wikipedia.org

Bijlage: Preadvies 19 december 2016

Preadvies Heilige Familiekerk te Rotterdam

INLEIDING

Impact Vastgoed BV heeft Crimson Architectural Historians gevraagd een bouw- en cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren naar de voormalige Rooms Katholieke Heilige Familiekerk te Rotterdam. Aanleiding voor deze vraag is de voorgenomen herbestemming van de oorspronkelijke kerk en pastoriewoning tot medisch kinderdagverblijf naar een ontwerp van Putter Partners Architecten.

Het onderzoek dat Crimson momenteel uitvoert bestaat uit twee onderdelen.

1. Het eerste onderdeel bestaat uit een preadvies op hoofdlijnen waarin een eerste aanzet en ideeën voor de uiteindelijke waardenstellingen beknopt worden uiteengezet. Het preadvies zal een bijlage vormen bij de omgevingsvergunning aanvraag die medio december 2016 wordt ingediend.
2. Direct aansluitend op het preadvies volgt een uitgebreid cultuur- en bouwhistorisch waardenstellend onderzoek. Dit rapport heeft het doel de architectonische, stedenbouwkundige, cultuurhistorische en mogelijk andere waarden van Heilige Familiekerk bloot te leggen en op basis van een uitvoerige analyse inzichtelijk te maken waar de ruimtelijke mogelijkheden liggen met betrekking tot eventuele toekomstige modernisering in, om en aan het gebouw. Met andere woorden, het resultaat van dit onderzoek zal een toetsingskader vormen voor de toekomstige ontwikkeling van het gemeentelijk monument.

Preadvies

Het preadvies dat voor u ligt is, is tot stand gekomen op basis van een opname van het gebouw en de eerste observaties die uit dit bezoek voortvloeiden, een mondelinge toelichting van de ontwikkelingsplannen en beschikbare (literatuur en archief) bronnen, aangezien een uitgebreid onderzoek in deze fase nog niet is uitgevoerd. Het preadvies is daarmee niet bindend. Pas na een zorgvuldige bouwhistorische opname, uitgebreidere raadpleging van relevante bronnen en interpretatie van deze gegevens, kan een definitieve waardstelling worden opgesteld.

Crimson Architectural Historians, 19 december 2016

KORTE INTRODUCTIE HEILIGE FAMILIE

Architect J. Th Cuypers (1861-1949)

De Rooms-Katholieke Heilige Familiekerk die tussen 1924 en 1925 werd gebouwd is een schakel in het zeer omvangrijke oeuvre van J.Th.J. (Joseph of Jos.) Cuypers (1861-1949) en zijn zoon P.J.J.M. (Pierre jr.) Cuypers (1891-1982). J.Th.J. Cuypers was de zoon van wellicht de meest invloedrijke negentiende-eeuwse architect P.J.H. (Pierre) Cuypers (1827-1921). De verdienste van de oude Cuypers was vooral het verspreiden van het gedachtegoed van de neogotiek in Nederland, daarnaast drukte hij met zijn ontwerp voor het Rijksmuseum en het Centraal Station zijn stempel op de hoofdstad. Op het vlak van de kerkarchitectuur bouwde hij meerdere kerken in Amsterdam; ook provinciale hoofdsteden zoals Groningen, Leeuwarden, Maastricht, Breda en Den Haag kregen de neogotiek van Pierre Cuypers in het straatbeeld. Hoewel zoon Joseph in 1893 de prestigieuze opdracht kreeg voor de bouw van de nieuwe St. Bavokathedraal voor het bisdom Haarlem was het zijn vader die aan het eind van de negentiende eeuw al het laaghangende fruit had geplukt. Een groot aantal van de kerken van Joseph Cuypers vinden we in de periferie van Nederland, zoals een kerk voor de veenkolonie Barger-Compascuum, een parochiekerk in Weebosch bij de Belgische grens, en talloze andere bescheiden parochiekerken op het Brabantse platteland. Dat neemt niet weg dat de Katholieke Kerk hem van een rijk gevulde opdrachtenportefeuille voorzag; tussen 1880 en 1935 was hij betrokken bij de nieuwbouw van minstens 46 kerken; voor een veelvoud daarvan werd hij – net als overigens zijn vader – gevraagd voor restauratieadvies, uitbreiding van historische kerken, en het interieurontwerp van bestaande kerken. Aan de opdracht voor de Heilige Familiekerk werkte ook Joseph Cuypers' zoon Pierre jr. mee; de derde generatie architecten uit de Cuypers familie.

Opkomst christocentrische kerkarchitectuur

Ondanks aanvankelijke vervlechting tussen Pierre sr. en Joseph maakte Joseph Cuypers zich geleidelijk los van het gotisch rationalisme van zijn vader. Wellicht speelde mee dat er aan het begin van de twintigste eeuw in de Katholieke Kerk een discussie ontstond over de aard van de liturgie en de rol van de leken daarin. Tot dan toe waren de missen tamelijk onbegrijpelijk en letterlijk, afstandelijk voor het gewone kerkvolk. De missen werden traditiegetrouw gelezen in het priesterkoor, dat in sommige gevallen zelfs nog van het middenschip was afgesloten met een doksaal of een koorhek. Daar kwam nog bij dat de priesters latijn spraken en dat de muziek – hoofdzakelijk gregoriaans – door een koor werd gezongen, uiteraard ook met Latijnse teksten. Dat het kerkvolk hierdoor maar zeer beperkt kon participeren in de liturgie, laat staan begrijpen wat er gaande was, werd niet als problematisch gezien. Rond 1900 begint dit echter te veranderen als priesters beginnen te zoeken naar manieren waarop de gemeenschap beter betrokken kan worden bij de liturgie. Deze liturgische vernieuwingen, die we hier buiten beschouwing zullen laten, hielden onder meer in dat de zichtbaarheid van het altaar voor de leken vergroot moest worden. Deze ambitie had tot gevolg dat de neogotiek als officiële kerkarchitectuur minder schikt werd gevonden door progressieve katholieke architecten omdat het middenschip in vergelijking met de zijbeuken hier relatief smal werd vormgegeven, met als gevolg dat een groot aantal kerkgangers tijdens de mis tegen een gotische pijler aan zaten te kijken. Rond 1920 werden er daarom steeds meer kerken gebouwd met een breed middenschip waarin alle neuzen dezelfde kant op stonden: richting het hoofdaltaar in de apsis. In het architectuurdebat van die tijd werden deze kerken aangeduid als 'christocentrische kerken', waar de Heilige Familiekerk van Joseph Cuypers een duidelijk voorbeeld van is.

Door de relatief grote overspanningen van het middenschip in de christocentrische kerken raakte het gotisch rationalistische verhoudingssysteem uit verhouding; de grote overspanning van het schip zou namelijk ook verhoudingsgewijs zeer hoge pijlers en brede zijbeuken tot gevolg moeten hebben, wat voor parochiekerken gewoonweg overbodig en veel te duur zou worden. Dat was een van de redenen waarom bij deze kerken werd

teruggerepen op stijlelementen uit de minder verticale romaanse architectuur, zoals rondbogen en gedrukte spitsbogen. In de doorsnede van de kerk betekende dit dat alle kerkbanken in het middenschip kwamen te staan en dat de zijbeuken werden gereduceerd tot verkeersruimten, ook wel processiegangen genoemd. Deze typische doorsnede werd aan het begin van de twintigste eeuw in toenemende mate ook door Joseph en Pierre Cuypers jr. gebruikt, onder andere in de Heilige Familiekerk.

Heilige Familiekerk (1924 -1925)

De kerkplattegrond van de Heilige Familiekerk volgt in hoofdlijnen die van traditionele basilica, met uitzondering van het hierboven genoemde idee van het brede middenschip en de reductie van de zijbeuken. De kerk is oost-westelijke richting georiënteerd, zoals men dat gewend was in de katholieke traditie; de westkant symboliseert het aardse, de oostzijde het transcendente. Vandaar dat de hoofdentree zich aan de westzijde bevindt, maar ook zijn er toegangen in het transept aan de noord en de zuidzijde voorzien. Op de zuidwesthoek van het gebouw was de doopkapel, ook die positie was symbolisch; zover mogelijk verwijderd van de meest sacrale plaats in de kerk, het hoofdaltaar. In de processiegangen bevonden zich aan elke zijde twee biechtstoelen. Het ruimtelijke en spirituele centrum van het gebouw is het altaar in de apsis, vandaar dat deze een aantal treden hoger is gesitueerd en dat hier aan de vormgeving van de materialen het meeste aandacht is besteed. Onder andere de marmeren vloer rond het altaar, de granieten kolommen aan weerszijden, en het bijzondere metselwerk in het apsisgewelf. De fresco's achter het altaar laten tafereelen zien van de Heilige Familie, onder andere de zwangere Maria en Elisabeth, de geboorte van Jezus, en beelden uit de kinderenjaren van Jezus. Een opmerkelijk detail dat meer onderzoek vereist is het vrijstaande altaar. In de jaren twintig was een dergelijke positionering van het altaar nog vrij ongebruikelijk, veel gangbaarder was om het altaar tegen muur van de apsis te bouwen. Waarschijnlijk werden Joseph en Pierre (jr.) Cuypers hierdoor geïnspireerd vanuit de verschillende liturgische vernieuwingsbewegingen waarmee zij in die jaren contact hadden. Aan de noordkant van het hoofdaltaar vinden we een afgesloten Mariakapel. Ook hier bevindt zich nog het oorspronkelijke altaar en glas-in-loodramen met florale motieven zoals rode rozen en Franse lelies, beide symbolen van de maagd Maria. Voor de kapel staat nog een vrijstaand Mariabeeld. De muur tussen de transept en de Mariakapel is een latere toevoeging; dat is ook te zien aan het afwijkende metselwerk. Aan de andere kant van het hoofdaltaar bevond zich een derde altaar, het is niet bekend aan wie dat altaar was gewijd.

Aan de zuidzijde van het gebouw verbindt een gang de kerk met de sacristie. Dit was oorspronkelijk de ruimte waar de miswijn, de hosties, misboeken en de liturgische gewaden werden bewaard. Vanuit deze ruimte komen we in een ruimte die de schakel vormt tussen de kerk en het parochiehuis of de pastorie. Wellicht heeft deze ruimte dienst gedaan als een polyvalente zaal voor allerlei kerkelijke activiteiten.

Vermeldenswaardig zijn de gelamineerde houten spanten waarmee de ontwerpers de het middenschip hebben overspannen. Verder onderzoek moet uitwijzen tot in hoeverre het hier om een vernieuwende bouwtechnologie ging. Wel weten we dat vader en zoon Cuypers dergelijke gelamineerde liggers en spanten in 1923 ook toe paste in de St. Martinuskerk in Etten en in 1933 in de St. Augustinuskerk in Geleen.

Parochiehuis

Het parochiehuis zelf vormt een integraal onderdeel van het gebouw en is door de architecten ontworpen in samenhang met de kerk.¹ Het parochiehuis heeft een vierkantige plattegrond met in het midden een achthoekige ruimte waar vanuit men de verschillende

¹ Uit de pandkaarten van het Stadsarchief blijkt dat het parochiehuis als eerste werd gebouwd (1922-1923) en in 1925 werd een vergunning afgegeven voor de bouw van de kerk.

vertrekken kan betreden: aan de straatzijde een kamer en suite met schuifdeuren die nu in slechte conditie zijn. Aan de andere zijde was een spreekkamer en de keuken. Op de eerste verdieping zijn de verschillende slaapkamers opnieuw rond een achthoekige, centrale ruimte geschikt. Onder het piramidedak op de tweede verdieping zijn ook nog vertrekken, of deze ook als slaapkamer zijn gebruikt of dat hier louter bergingen en technische ruimten waren moeten we nog verder onderzoeken. Opvallend detail hier zijn de twee verslepte gemetselde schoorstenen die gedragen worden door houten balken.

EERSTE BEVINDINGEN

De Heilige Familiekerk bestaat uit twee verschillende gebouwdelen, de kerk en de parochiewoning. De verschillende gebouwdelen zijn weliswaar ruimtelijk met elkaar verbonden maar worden in deze quickscan, vanwege het verschil in vorm en programma, waar nodig op onderdelen afzonderlijk gewaardeerd. Voor deze voorlopige waardering zijn de 'Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek' (april 2009) alsook 'Een toekomst voor kerken; een handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen' (2011) opgesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gebruikt als praktisch handvat. Elk van deze deelwaarden is vervolgens getoetst aan de hand van de criteria gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid. Deze waardering is zoals gezegd een voorlopige uitspraak en is daarmee niet in beton gegoten.

Algemene eerste bevindingen

Op architectuurhistorisch vlak lijkt de Heilige Familiekerk vooralsnog niet uitzonderlijk hoog te scoren. Er is geen sprake van een uitzonderlijke typologie, het is een veelvoorkomende kruiskerk, en het is niet een bijzonder zeldzaam of gaaf exemplarisch voorbeeld van dit type kerken die in deze periode zijn gebouwd. Ook in stedenbouwkundig oogpunt scoort de kerk middelmatig: door de ligging van de kerk lijkt het alsof deze direct van de tekentafel is uitgevoerd en gepositioneerd volgens de door de kerk opgelegde oost-west oriëntatie zonder de situatie ter plekke in te schatten. Op een andere plek had hij stedenbouwkundig ongetwijfeld beter gepresteerd. Het architectonische belang van de kerk schuilt hoofdzakelijk in het vakmanschap waarmee de kerk in vrijwel alle elementen is uitgevoerd, maar met bijzondere nadruk op de kwaliteit van het metselwerk. Met name in de apsis komt dit vakmanschap het beste uitting. Architectonisch bijzonder zijn de gelamineerde houten spanten in de dakconstructie, voor die tijd technisch innovatief. Daarnaast is de grote, lege ruimte een belangrijke waarde in het gebouw.

De parochiewoning is door de bijzondere plattegrond eerder een klein klooster dan een woning. Opvallend is de gave staat van de woning, vrijwel alle originele details zijn nog aanwezig, maar bevinden zich op bepaalde plekken in flink gehavende staat.

Zowel de parochiewoning als de kerk zelf scoren qua exterieur hoog op gaafheid, het casco en de ruimtelijkheid is nog in vrij goede staat. Op het niveau van het interieur en specifieke religieuze inrichting scoort het echter laag, een groot deel van de details zijn verloren gegaan. Dit is ook de reden dat het gebouw middelmatig scoort op herkenbaarheid.

WAARDERING OP ONDERDELEN:

Algemene historische waarden

Het complex van de Heilige Familiekerk is ontegenzeggelijk een uitdrukking van een sociaal maatschappelijke religieuze ontwikkeling in Nederland. Sinds het herstel van de

bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was de Katholieke Kerk in Nederland decennialang onvermoeibaar bezig om eigen zuil op te bouwen. Optimistisch over het steeds verder groeiende aantal ingeschrevenen in de kerk werden er talloze kerken bijgebouwd. Deze emancipatie van katholieken was ten tijden van de bouw van de Heilige Familiekerk in het Interbellum eigenlijk voltooid; hetgeen mogelijk een verklaring is voor de enorme schaal van de kerk voor die specifieke plek in Rotterdam. Het kerkbestuur had niet kunnen bevroeden dat de Katholieke Kerk, en het christendom in het algemeen, met de voltooiing van de verzuiling in de jaren vijftig al te maken zou krijgen met een seculariserende samenleving. Deze ontwikkeling vond in de jaren zeventig en tachtig versneld plaats, met legere kerkbanken als gevolg. Deze ontkerkelijking, de groep buitenkerkelijken is in vijftig jaar verdubbeld naar 68 procent, leidden tot op de dag van vandaag tot leegstand van talloze kerken verspreid door Nederland. Onlangs is berekend dat er wekelijks twee kerken leeg komen te staan als gevolg van de daling van de kerkelijke betrokkenheid in de samenleving maar ook door de toenemende vergrijzing. In enkele gevallen wordt er een nieuwe bestemming voor gevonden, maar in de meeste gevallen blijven kerken langdurig leeg staan en raken in verval.

In nationaal opzicht is de Heilige Familiekerk niet uitgesproken exemplarisch voor de hierboven geschetste ontwikkeling, het is een van de velen, maar in Rotterdam opzicht is het wel van groter belang. Met het bombardement op de Rotterdamse binnenstad in mei 1940 werden circa 32 kerken beschadigd en verwoest, waarmee het aantal Rotterdamse kerken van een oudere generatie niet bijzonder talrijk meer is. In vergelijkbare uitbreidingswijken uit deze periode is bijvoorbeeld de Rooms Katholieke Sint-Willebrorduskerk aan de Beukelsdijk (1930) van architect P. Buskens, en de uitbreiding van de HH. Laurentius- en Elisabethkathedraal (1920-1922), als ook de Christus Koningkerk (1928-1930) en de H. Kruisvindingskerk, Vreewijk (1923).

Ensemble- en Situationele waarde

De situering van de kerk is nauw verbonden met de Rotterdamse noordelijke stadsexpansie in de jaren dertig. In die periode werd de stad verder uitgebreid met de stadswijken Blijdorp en Bergpolder. Deze uitbreidingswijken die voor het grote deel waren opgebouwd uit gesloten blokken met etagewoningen voor arbeiders en middenstand, kwamen grotendeels tot stand op basis van het Uitbreidingsplan voor het Noord- en Noordwestelijk Stadsdeel (1931), van ir. W.G. Witteveen. Tot die tijd was het poldergebied met her en der activiteiten waar in de stad zelf geen ruimte voor was. Het gebied kwam via annexatie(s) in 1902/1903 binnen de gemeentegrenzen van Rotterdam te liggen. Naast woningen werden uiteraard ook kerken en scholen gebouwd. Met de opdracht voor deze omvangrijke kerk sorteerde het kerkbestuur zeer waarschijnlijk voor op de verwachte stedelijke ontwikkelingen en de daarmee groeiende aantal kerkgangers. Halverwege de jaren twintig werden er al wijken ingetekend in de noordelijke polders.

De kavel waarop de kerk en bijbehorende parochiewoning is gesticht ligt ondanks dat het onderdeel is van een planmatige uitbreiding van Rotterdam, enigszins curieus ingeklemd in een smalle strook tussen twee belangrijke stedelijke elementen namelijk de Bergsingel, voortkomend uit het waterproject van stadsingenieur W.N. Rose en het Hofpleinviaduct (1901-1908), een verhoogde spoorverbinding die Rotterdam met Den Haag verbond. Vanwege de door de liturgie opgelegde oostwest oriëntatie ligt de kerk met de achterzijde aan de meer representatieve Bergsingel en de entree zijde aan de zijde van het Hofpleinviaduct. Het geeft het idee van een kerk als een cataloguswoning, te groot en te ambitieus voor de kavel waarop zij gebouwd is. Het leverde bovendien aan de zuidzijde een vreemde 'dode' hoek op met het zuidelijker gelegen voormalige Eudokiaziekenhuis. Ook het gebouw zelf scoort op stedenbouwkundig niveau niet hoog, de achterzijde van de kerk, grenzend aan de Bergsingel is opgetrokken uit een massief bakstenen vlak met slechts enkele raam uitsparingen en gaat daarmee amper een relatie met haar omgeving aan. Het

heeft daardoor weliswaar een verrassende aanwezigheid aan de Bergsingel, maar niet in de vorm van representatieve monumentaliteit. Een logischer plek was de andere zijde van de Hofbogen, alwaar de nieuwe stadswijken werden gepland.

De kerk zelf vormt een interessant ensemble met de parochiewoning en de Imelda school aan de Veurstraat, maar is waarschijnlijk niet als zodanig ontworpen. Hier dient aanvullend onderzoek naar plaats te vinden.

ARCHITECTUURHISTORISCHE WAARDEN

Vorm en ruimte

Op architectuurhistorisch niveau is de kerk een mooi, maar niet uitzonderlijk voorbeeld van baksteenarchitectuur. Stijlisch is het gebouw schatplichtig aan het werk van H.P. Berlage en de Delftse School, die op hun beurt niet los gezien kunnen worden van het negentiende-eeuwse gotische rationalisme van P.J.H. Cuypers. Niet alleen stijlisch maar ook typologisch wijken de kerken van Joseph en Pierre Cuypers jr. af van de neogotiek van hun beroemde vader en grootvader. De belangrijkste verandering in de kerkenbouw van het eerste kwart van twintigste eeuw is de verbreding van de middenbeuk en de reductie van de zijbeuken; op die manier ontstond er een kerk waar het altaar en de priester beter zichtbaar werden voor de kerkgangers. De waarde van het gebouw als onderdeel van een sociaal-religieuze ontwikkeling waarbij liturgische vernieuwing centraal stond, zullen we in het definitieve rapport verder uitwerken.

Interieur: licht en ruimtewerking, detaillering en kerkelijke kunst

De architectonische waarde schuilt zich hoofdzakelijk in de materialisering van het gebouw en mogelijk in de bouwtechnologie zoals te zien in de gelamineerde spanten in de dakconstructie. Met andere woorden, de waarde zit in het vakmanschap waarmee de kerk is gebouwd: de kwaliteit van de metselverbanden en -technieken is hoog, de toepassing van de gekleurde stenen is aantrekkelijk en de kap is goed uitgevoerd. Het gemetselde gewelf van de apsis is bijzonder, alsook de uitvoering van de balkonnetjes. De granieten kolommen met daarboven de houten hekjes zijn bovendien gaaf. Ook de devotiekapel aan de noordzijde heeft nog een bijzondere kwaliteit onder andere door de aanwezigheid van het glas in lood en het oorspronkelijke altaar. Op het gebied van kleuroepassing vormen de natuurlijke kleuren in half transparante beits op de spanten en de houten gewelfvlakken een eenheid met de kleuren van de baksteen. Ook de gedekte kleuren op balkonhekken en deuren sluiten daar op aan.

Dit vakmanschap geldt zeker ook voor het parochiehuis, de woning is ondanks enkele beschadigingen nog behoorlijk onaangetast. Het ademt in alle opzichten de sfeer van die periode waarin het gebouw tot stand kwam. Bijkomende bijzonderheid van de pastoriewoning is de plattegrond en de ordening van de verschillende ruimtes rondom een centrale hal. Het doet daarmee eerder denken aan een klein klooster dan een pastoriewoning. De pastoriewoning is in plattegrond vrijwel onaangetast gebleven, met uitzondering van de inbouw van een enkele tussenmuur. Zelfs het installatiesysteem, meer specifiek het verwarmingssysteem, van de woning is nog oorspronkelijk, en bovendien vrijwel compleet en daarmee vrij zeldzaam.

Op het niveau van het interieur scoort de kerk laag, vooral omdat vrijwel de gehele liturgische inrichting zoals heiligenbeelden, schilderijen en meubilair verdwenen is. Bij de kerken die door het familiebedrijf Cuypers werden ingericht kwamen deze onderdelen voor een groot deel uit de eigen werkplaats in Roermond. Het integrale karakter van het ontwerp – de samenwerking tussen interieurontwerp en bouwkundige architectuur – is daarmee verloren gegaan.

Met name aan de westzijde zijn vermoedelijk met een grootschalige verbouwing in de jaren tachtig, een groot deel van de elementen verdwenen die het onmiskenbaar een kerk maken. Aan de westzijde vindt men nog een deel van de ornamentiek en interieurdelen, onder andere een Mariabeeld en het hoofdaltaar en een aantal fresco's. Bijzonder is het glas in lood in de kerk onder andere in het roosvenster aan de westzijde van de kerk en de vensters in de kapel. Het lijkt een bewuste serie te zijn waarbij verschillende stijlen zijn toegepast, soms ziet men florale motieven alsook meer geometrische patronen. Ook noemen we binnen dit kader de nog aanwezige vijf fresco's die het verhaal van de zwangerschap van Maria, de geboorte van Jezus en zijn kinderjaren verbeelden.

De vloer in de kerk bestaat voor zover wij hebben kunnen inspecteren uit een patroon van betondelen en 10 x 10 tegelwerk van een klein formaat monochrome terracotta tegel en maken deel uit van het oorspronkelijke ontwerp. De betondelen markeren de plekken waar van oudsher de kerkbanken stonden. Deze werden plaatselijk afgedekt met houten vloerdelen. De vloer is grotendeels beschadigd onder andere als gevolg van de inbouw van de lift constructie halverwege de jaren tachtig. De ongeschonden verhoogde vloer in het koor is afgewerkt met een mozaïek van gepolijst marmeren tegels in verschillende kleuren en afmetingen.

VOORLOPIGE AANBEVELINGEN

Kerk:

Ten aanzien van de beleefbaarheid van kerk:

- Er naar streven om bij de inbouw van volumes in de kerk het middenschip, de viering en de apsis zo veel mogelijk leeg laten zodat de oorspronkelijke ruimtelijkheid bewaard blijft. Zichtlijnen zijn daarbij van belang. Wenselijk is dat de ruimtelijkheid zowel in de lengte, breedte, als in de hoogte in delen van de kerk ervaarbaar blijft.
- Een belangrijke kwaliteit van het gebouw is de doorsnede waarbij het middenschip wordt opgeblazen ten koste van de zijbeuken. Dit ontwerpprincipe is zeer kenmerkend voor de liturgische en architectonische vernieuwing van de kerkarchitectuur in de jaren '10 en '20 van de twintigste eeuw. Het zou wenselijk zijn deze typische doorsnede in één van de traveeën zichtbaar te laten, bij voorkeur in de travee grenzend aan de viering.

Ten aanzien van het exterieur van de kerk:

- Ten aanzien van het exterieur worden doorbraken in muren en het dak niet uitgesloten mits deze de oorspronkelijk architectuur niet gaan domineren.

Ten aanzien van het interieur:

- Rijk gedecoreerde apsis en bijbehorende kapellen handhaven als herinnering aan de oorspronkelijke functie van het gebouw.
- Indien mogelijk de oorspronkelijke tegelvloeren handhaven op plaatsen waar deze nog aanwezig is.
- In dit stadium van het onderzoek kunnen wij nog geen uitspraak doen over de omgang met het altaar. In architectonisch opzicht lijkt het een atypisch exemplaar maar het handhaven van een altaar in een profaan gebouw lijkt niet aanbevelenswaardig. Ook de Rooms Katholieke kerk geeft aan religieus beladen onderdelen liever te slopen dan risico te lopen op ontheiligend gebruik. Om hierover een uitspraak te doen is aanvullend onderzoek nodig.

Ten aanzien van de samenhang tussen kerk en parochiehuis:

- De Heilige Familiekerk en de parochiewoning maken deel uit van een integraal ontwerp. Er naar streven bij de transformatie deze samenhang te handhaven.

Parochie woning:

Ten aanzien van de plattegrond van de pastoriewoning:

- De bijzonderheid van de pastoriewoning schuilt met name in de plattegrond, en meer in het bijzonder in de carré-achtige plattegrond met de centrale achthoekige ruimte waar vanuit de verschillende ruimten toegankelijk zijn. Daarom bevelen we aan deze plattegrond als zodanig te handhaven en bij eventuele inbouw te zoeken naar reversibele oplossingen.

Ten aanzien van de interieur afwerking:

- De interieur delen zijn nog grotendeels intact in de woning en bevinden zich, voor zover wij hebben kunnen zien, in redelijke staat. De waarde schuilt meer in de hoeveelheid details, dan in de specifieke detaillering zelf. Wij bevelen aan om waar mogelijk de originele details te repareren. Voor eventuele vervanging van de kozijnen raden wij aan te kiezen voor duurzame materialen maar wel met behoud van de oorspronkelijke vlakverdeling en profilering.
- In de nieuwe situatie is het handhaven van het nog intacte verwarmingssysteem niet haalbaar. Desalniettemin, adviseren wij deze niet zonder meer af te voeren maar te beschermen voor eventueel tweede gebruik op een andere locatie.

Ten aanzien van zolderverdieping:

- De dakconstructie in de pastoriewoning is opvallend te noemen vanwege de aanwezigheid van twee schoorstenen. Deze zijn schuin op de balken gemetseld en doorkruisen daarmee een groot deel van de zolder ruimte om, ten behoeve van de symmetrische werking, in het midden van de kap uit te komen. Architectonisch gezien hebben deze geen uitzonderlijke waarde. Voor eventueel hergebruik zijn beide schoorstenen bovendien behoorlijk overgedimensioneerd waardoor het niet logisch lijkt deze in dat opzicht te handhaven. De schoorsteen buitendaks is eveneens niet enorm van belang. Echter, om de symmetrie te bewaren adviseren wij deze wel te handhaven; aan de interieur zijde laten we de ruimte aan de architect om te kiezen voor een andere, minder ruimte vragende oplossing.

BRONNEN

Literatuur:

Gerard Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933

Wies van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, Zwolle, 2015.

Marisa Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen: liturgie, kerken en stedenbouw*, Amsterdam 2015

Aart Oxenaar, *P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme*, Rotterdam 2009

P.A. Swier, *Transformatie van kerkgebouwen na WOII: De veranderende rol van de Heilige Familiekerk in Rotterdam Noord*, Afstudeerscriptie TU Delft, 01-01-2015.

Archieven:

Stadsarchief Rotterdam: *1412 Parochie H. Familie*

Het Nieuwe Instituut: *Archief Bureau Cuypers*

COLOFON

Preadvies Heilige Familiekerk te Rotterdam

In opdracht van Impact BV

Crimson Architectural Historians met Jan van Ballegooijen en Cayo van Meurs

Rotterdam, 19 december 2016

bijlage 1

Cultuur- en bouwhistorische waardestelling
Heilige Familiekerk

In opdracht van Impact BV

Crimson Architectural Historians met Jan van Ballegooijen en Cayo van Meurs

Rotterdam, februari 2017

Crimson
ARCHITECTURAL HISTORIANS

*Mathenesserlaan 179-181
3014 HA Rotterdam The Netherlands
(31) 10 2827724 / crimson@crimsonweb.org
www.crimsonweb.org*

Crimson

ARCHITECTURAL HISTORIANS